

Kósa Alice

Életrajz

Kósa Alice nénit 2005 őszén ismertem meg. Férje 1988-ban halt meg, és ő attól kezdve egyedül élt sepsiszentgyörgyi kétszobás tömbházlakásában. Egyedüli látogatói Sepsiszentgyörgyön élő unokája és Reismann Julianna [A Centropa készített vele is interjút. – A szerk.], 86 éves barátnője voltak. Magas életkorának – 96 év – következménye a nagyothallás, sőt mindkét szemére hályog képződött, emiatt nagyon gyenge a látása is. Szinte csak árnyakban, körvonalakban lát, és mindez fokozta egyedüllétét, elszigeteltségét. Alice nénit nagyon érdekli minden, ami a világban történik, főleg Magyarország és Izrael politikai helyzete, ugyanakkor tudományok, művészetek, irodalom terén is szeret tájékozott lenni. Ezért naponta olvasott újságot, még ha órákba telt is egy-egy cikket átböngésznie. Leromlott fizikai állapota miatt 2006 nyarától a gyergyószentmiklósi Szent Erzsébet Öregotthonban él, immár a világtól teljesen elszigetelten.

Az édesapám apja Marmorstein Emánuel volt, nagymamámat nem tudom, hogy hívták. Nekik nagy pékségük volt Nagyborosnyón, olyan sok kenyeret sütöttek, hogy vitték falura is. [Nagy]Borosnyó nagy községnek számított akkor, ezeröttszáz lakossal [Nagyborosnyó – nagyközség volt Háromszék vm.-ben, 1891-ben is, 1910-ben is 1500 magyar lakossal. Trianon után Romániához került, ma: Boroşneu Mare, Sepsiszentgyörgytől 18 km-re van, keletre. – A szerk.]. Számottevő falu volt még az 1940-es években is, hát nem tudom, hány üzlet volt [a faluban], csak fűszerüzlet volt öt vagy hat. De a falusiak elköltöztek a kommunizmus alatt városra, mert elvették a földet, úgyhogy leszegényedett a falu, lezüllött, sok cigány került a faluba, úgy mondják.

1916-ban, mikor a románok [a román hadsereg] jöttek be, a magyarok menekültek. Nagyon nagy gyűlölettel jöttek be, és nagyon durva, műveletlen katonák voltak a románok, félelmetes. Azt a pár férfit, aki itthon volt – mert a férfiak ugye katonák voltak, vagy fogságba estek, vagy elestek –, azokat nagyon verték a románok [katonák]. Az volt a neve [a verésnek] „huszonöt”, bunkósbottal vertek huszonötöt vagy ötvenet, attól függően, hogy ki hogy tetszett nekik. Nagytatáék is elmenekültek, és nagytata menekülés közben – 1916-ban – halt meg Nagybaconban [ma: Băţanii Mari, Nagyborosnyótól 54 km-re, észak-nyugatra] egy járványos betegségben, úgy gondolom, spanyolnáthában [Spanyolnátha – a 20. század első nagy járványának, az influenzaszerű tünetekkel járó spanyolnáthajárványának 1918–1919-ben 20-21 millió áldozata volt. Magyarországon 1918 októberében például 44 ezren haltak meg a betegségben. – A szerk.]. Tudom, hogy egy ragályos betegséget kapott, és az átment tüdőgyulladásba is. Nagymama visszajött aztán Nagybaconból [Nagy]Borosnyóra, nem ültek olyan sokat, pár hetet csak, és visszajött mindenki, aki nem ment más országba.

Édesapámnak volt egy első unokatestvére Feldobolyban [Feldoboly – kisközség volt Háromszék vm.-ben, 1910-ben 500 magyar lakossal. Trianon után Romániához került, ma: Dobolii de Sus, 23 km-re van Sepsiszentgyörgytől, 5 km-re Nagyborosnyótól délkeletre. – A szerk.], apákról voltak unokatestvérek. Marmorstein Gizella volt az a nagynénim (a Marmorstein nagypapa fiútestvérének a lánya). Két leányuk volt: az egyiket Ellának hívták, a másikat Jolánkának. Volt egy pici üzletük, és abból éltek. Mindent árultak, Feldoboly egy kicsi falu, aminek, mondjuk, háromszáz lakója van,

azok amit rendeltek, meghozatták. De nem maradtak sokáig Feldobolyban, mert aztán akadt Málnás faluban egy jó kiadó üzlet, korcsma és fűszerüzlet, azt kivették, és Málnás faluban lakták a további életüket [Málnás – kisközség volt Háromszék vm.-ben, 1891-ben 800, 1910-ben 900 magyar lakossal, gyógyfürdővel. Ma: Malnaș, Feldobolytól 41 km-re van, északkeletre. – A szerk.].

Az édesapám öccse Molnár Izsó volt. Ő Marmorstein volt eredetileg. Két fiú volt a családban, édesapám és az öccse, és a két fiú felvette a Molnár nevet. Legénykorukban, nőtlen korukban magyarosították [a nevüket], ahogy nagykorúak lettek [Vagyis az 1900-as években. Lásd: névmagyarosítás. – A szerk.]. Így volt inkább szokás. Azért van annyi szép nevű [zsidó] is. Szép neveket vettek fel. Nem tudom, miért, de nem szerették azt a nevet [ami volt]. Az német volt, és ha Magyarországon éltek, miért legyen német nevük, miért ne legyen magyar.

Izsó bácsi Pesten maradt mint fiatalember, és elvette az első unokatestvérét, Steiner Irmát. Nem nézték, hogy vérrokon [lásd: házasságra vonatkozó szabályok a Tórában], nem volt úgy felfedezve a vér összetétele, úgyhogy semmi kifogást nem találtak. A két anya, annak az édesanyja, akit elvett feleségül és az ő édesanyja testvérek voltak. Rákospalotán – az Pestnek egy külvárosa – a lámpagyárban volt Izsó bácsi tisztviselő. 1912-ben született két leánykája, Luci és Klári, ikrek, de nem egypetéjűek. Hazaköltöztek Nagyborosnyóra, a fiuk, Gábor, már ott született. [Nagy]Borosnyón szerény körülmények között éltek, ezért én felhívtam őket Brassóba. Ugyanis a fűszerüzlet mellett, amit mi béreltünk, volt egy kis kocsmá, ahol levest is főztek, és az is kiadó lett. Én tudtam, hogyha az egy rendes, becsületes ember kezébe kerül, aki nem vizezi a sört, akkor nagyon jól fel tudna futni. Szóltam Izsó bácsiéknak, felköltöztek Brassóba, kivették a kocsmát, és tényleg nagyon jól is ment. Ők a háború alatt is ott voltak Brassóban, Izsó bácsi és a felesége ott is halt meg, a háború után, de nem tudnám megmondani pontosabban, hogy mikor. Klári is Brassóban halt meg, ő vagy kétszer is férjhez volt menve. Luci elég későre ment férjhez, a második világháború után, egy [nagy]váradi zsidó fiúhoz, de csak pár hétig tartott a házasság életük. Épp jöttek az őszi ünnepek, azt mondta a férjének, hogy hazamegy az ünnepre, és aztán soha többet nem ment vissza. Kiment Izraelbe, most is ott él, Jeruzsálemben az öccsével, Gabival [Gáborral] egy városban.

Édesapámnak az egyik húga Marmorstein Berta volt – ő Marmorstein maradt. Berta néni férjhez ment egy pesti fiúhoz, Budapesten éltek. Az ő lányuk Aliz, aki még él, hál' istennek, 1913-ban született, 92 éves. Ő férjhez ment egy katolikus emberhez, Bogdán Istvánhoz, de nem tartotta [a vallást], mert nagy kommunista volt. A Weiss Manfréd [lásd: Csepel Művek] repülőgépgyárban volt tisztviselő, és ott nagy kommunisták voltak a gyári munkások amúgy is. Az ő lányuk, Bogdán Éva német és francia szakos tanárnő Budapesten, ott született, és ott él. Férjhez volt menve, két gyereke van, az egyik Péter, ő most olyan huszonhét-huszonnyolc éves, zenével foglalkozik, annyit tudok róla. Én nagy levelező voltam, szerettem levelezni rendes, értelmes emberekkel. Ritkán, de leveleztem ezzel az unokatestvéremmel is, az Éva anyjával, a druzsámmal [Bogdáné Alizzal]. És akkor írta, hogy érettségi után Szegedre ment [Péter tovább tanulni], mert a zene érdekelt. Hogy mivé fejlődött, nem tudom.

Ennek az 1913-ban született unokatestvéremnek, a druzsámnak, volt egy nővére, Ibolya, aki egy lángész volt, egyetemi tanárnő. A férje – Tibor volt a keresztnéve, a családneve nem jut eszembe –, habár zsidó volt, kétszeres Kossuth-díjas volt. Nem fogadta el egyszer se Tibike a Kossuth-díjat [a díjjal járó pénzt], mindig azt mondta, hogy azt a szegényeknek adja. Ezelőtt három hónappal is

hallottam [a tévében], hogy dicsérték, hogy hogy adott át önzetlenül mindent, hogy az volt a tanár! Annyira bele volt merülve a munkába, mondta Berta néni, a druszám anyja, hogy főzött többször náluk, és vitt be levest Tibikének [a dolgozószobájába], ő csak intett, kalap volt a fején, oda volt írva, hogy „Nem kérek”. Odatett egy cédulát, hogy ne hogy megszakítsa. Sovány is volt Tibike, nem volt teljesen egészséges, ő saját maga megfőzte a krumpliját sós vízben, és megette. Mindketten matematikával foglalkoztak, azért szerették meg egymást mint diákok. Úgy hívta Ibolyát Tibike, hogy „aranyvirágom”. Lett egy gyerekük, de nem volt életrevaló, úgy látszik, mert négy vagy öt hónapos korában meghalt. Elég fiatalon halt meg Tibike.

Az édesapám húga volt Gizella néni is, ő férjhez volt menve Friedenthál Nándorhoz. Ők Nagyborosnyón éltek, majd Brassóban vettek egy házat, és odaköltöztek. Édesapámnak még volt Nagyborosnyón két vénleány húga, Marmorstein Margit az egyik és Róza a másik, miután édesanyám meghalt, velük lakott édesapám [a szülői házban], míg Margit férjhez nem ment Nussbaum Nándorhoz [1929-ben].

Édesapámnak Molnár Albert volt a neve, de felvett neve volt a Molnár. De az eredeti neve apámnak az is egy történet. Mert neki nem Marmorstein volt a neve, hanem Steiner – ilyen bonyolult dolgok. Mesélte, hogy az édesanyja kiment szülni [a nővéréhez], mert magyarországi volt, ugye férjhez jött ide, Nagyborosnyóra messziről, Budapest mellől valahonnan. Ott volt a nővére, itt [Nagyborosnyón] senki rokona nem volt, és akkor otthon szültek [az asszonyok], és ő hazament szülésre, az édesapám édesanyja, hogy a testvérénél szüljön. Ott [Budapest mellett] született meg édesapám 1888-ban, és kicsi város, ugye mindenki mindenkit ismert, Steinerné volt a nővére az édesapám édesanyjának, és a bábaasszony Steiner néven jelentette be. És így az édesapám eredeti neve Steiner volt, és Budapesten volt bejelentve. Édesapám volt katona még fiatal korában, de „hál’ istennek”, hogy sérve volt, és akkor csak segédszolgálatra volt beosztva, valami segédmunkát végzett Budapesten.

Az anyai nagymamának a leánykori neve Féder Franciska, Fanni volt. Az első férje egy Sternbach nevezetű férfi volt, aki egy idős ember volt, apja lehetett volna. Így mondta nagymamám, hogy a Sternbachot nem szerette, pedig nagyon jó ember volt, de hogy olyan idős volt, és volt a szép Klein, aki látszerész volt, és őt szerette. De Sternbach módosabb ember volt, jó menetelű étterme volt, és a szülei hozzá akarták férjhez adni. És milyen volt a tizennégy-tizenöt éves leányka? Hozzá kellett menjen. Még az ágy alá is elbújt, mikor látta, hogy jön Sternbach, így mesélte. Ez Fogarason történt, de nem tudok pontosabban; a mostani gyerekek jobban kikérdezik a szüleiket, mint ahogy mi kikérdeztük a múlt század elején. Sternbachtól lett a Viliám, Vilmos fia nagymamának, aki elment Franciaországba, és nagy férfiszabóüzlete volt Párizsban.

Az első férje nagymamának meghalt, és utána hozzáment Kleinhez, de nagyon rossz házasságot éltek. Nagymamám mesélte, hogy nagyon szép ember volt, de amilyen szép volt, olyan rossz volt, olyan goromba, úgyhogy rövid ideig tartott a házasságuk. Született egy kislányuk, de az pár hónapos korban meghalt. Tíz vagy tizenkét hónapos volt, amikor nagymama Brassóba kellett menjen valamiért – hogy miért, nem tudom, mint gyermek ezeket nem faggattam –, [és vitte magával a kislányt is]. Nagymama azt mondta, olyan gyönyörű volt, hogy Brassóban megálltak az utcán, és megcsodálták. De estére úgy belázasodott a leányka, hogy hamarosan meghalt. Az volt a nagyobbik Klein leányka. Azután lett egy Berta nevű, majd édesanyám.

A múlt század első felében divat volt, hogy az iparosok mentek le Bukarestbe. Hát a földön volt Románia, ott semmi nem volt, és innen [Erdélyből] az iparosok, aki valamit tudott, özönlött be Romániába. Híres fényképész volt Szatmári, az is akkortájt [a 20. század elején] ment el Bukarestbe, és ott nagyon gazdag ember lett. Ha látunk magyar névvel románokat, azoknak biztosan, hogy a dédszülei innen mentek mint magyarok, mert jól arattak anyagilag. Ők megteremtették ezt, azt, amazt. Akkor cipőt nem az üzletben vettek, ott is vehettek, de legtöbb [ember] úgy akarta, hogy olyan cipője legyen, ami pont a lábára való. Volt divatlap, kiválaszthatta, hogy milyen fazont szeret, és azt csináltatta.

És így került be nagymamám is Bukarestbe. Már özvegyasszony [elvált asszony] volt – akihez másodszor férjhez ment, a szép Kleinhoz, attól elvált –, amikor elment, de nagyon jól tudott főzni, és volt egy kicsi, családi kóser étkezdéje Bukarestben, ami jól ment. Nem étterem volt, csak egy kicsi kifőzde. Aztán hogy miért [és mikor] jött [a nagymama] Sepsiszentgyörgyre, nem tudom.

A nagymamámnak volt három testvére itt [Sepsi]Szentgyörgyön: Teréz, Gizella és Cecília, férjhez voltak menve, én idős néniknek ismertem őket. Teréz néni a férje után Hartmann Teréz volt. Teréz néninek volt egy lánya, mi Pepi néninek szólítottuk, nem tudom, hogy mi volt az eredeti neve. Pepi néni Uzonban lakott [Uzon – nagyközség volt Háromszék vm.-ben, 1891-ben 1900, 1910-ben 1800 fő magyar lakossal. Trianon után Romániához került, ma: Ozun, Sepsiszentgyörgytől 11 km-re, délre. – A szerk.], Uzon ugye jó községnek számított, és a férje – egy Halmos nevezetű – ott volt jó szabó. Két leányuk volt és egy fiuk: Margit, Gizi, Béla. És neveltek egy fiút, a Pepi néni testvérének, Zseni néninek a fiát, Sanyikát. Ezek [ez a család] is kihaltak. Volt Teréz néninek egy fia, Hartmann Hermán, és volt még egy leánya, Zseni, az ő férje Baruch bácsi volt. Zseni néni három hét különbséggel halt meg, ahogy anyám, ő is fiatalon, huszonnégy vagy huszonöt éves volt, mikor meghalt [1912-ben]. És maradt egy fiúcska árván, Sanyika [? Sándor], őt aztán Pepi néni nevelte.

A Teréz néni leánya volt Regina is, de őt a nagymama egy másik testvére, Kende Cecília örökbe vette. Hartmann Regina Frank Sándorhoz ment férjhez, az egy színérváraljai fiú volt. Színérváralja körülbelül harminc kilométer Szatmárnémetitől [Színérváralja – nagyközség Szatmár vm.-ben, 1891-ben 4000, 1910-ben 5100 magyar és román lakossal (járási szolgabírói hivatal, járásbíróság, ipartestület, iparostanonc-iskola, sírkögyár). Trianon után Romániához került. Ma: Seini, Szatmárnémetitől 33 km-re keletre. – A szerk.]. Hogy hogy ismerkedett meg Hartmann Reginával, nem tudom, de megismerkedtek ilyen távolról. [Az ő idejükben] nem voltak ilyen szabadok a leányok [mint ma], mert vallásosak voltak, és nem volt alkalom, hogy idegen fiúkkal megismerkedjenek [még zsidó fiúkkal sem]. Se a fiúnak, hogy megismerkedjen [lányokkal]. És akkor szokás volt, hogy szereztek, bemutattak [lásd: házasságközvetítő, sádhen]. Már az én koromban nem volt ez divat, de a nagymamám korában még bemutatták, szereztek [a feleséget]. Az én koromban már szabadabbak voltak [a fiatalok]. [Frank] Sándor bácsiéknak szép rőfösüzletük volt [Sepsiszentgyörgyön] – az üzlethelyiség most is megvan –, de mikor jött a fasizmus, akkor nem tudom, miért, átadták a leányuknak hozományként, és az ő nevéen volt. Frank Reginának volt egy fia, Frank Ernő, aki 1910-ben született, gyógyszerész volt, ő [a második világháború alatt] be volt sorozva mint gyógyszerész. Ernőnek volt felesége – még fiatal házasok voltak –, és volt egy kisfiuk, őket eldeportálták. A fiúcska négy vagy öt éves volt, egy végtelenül aranyos, jaj, tudtam sírni még hónapok múlva is, mikor megtudtam, hogy [mi lett a sorsa a deportáltaknak], és azt az ártatlan gyermeket is... [elpusztították]. Volt még egy leánya Frank Reginának – 1912-ben született –, Frank Eugénia, de mindenki Áginak szólította. Nagyon csinos volt, és szépnek is lehetett mondani, nem

olyan szép, hogy [Sepsi]Szentgyörgy szépe lett volna, de szép. Csinos lábakkal, és kedves is volt. Őt is a szüleivel együtt eldeportálták, ez a család kihalt. Akik hazakerültek élve [a deportálásokból], azok közül, ismerősök találkoztak Frank Ágival is és Frank Ernővel is a felszabadulás után.

Fogadkoztak, nem egy, mert érdeklődtem én is – hát a nagymamámat is elvitték, azt tudtam, hogy meg fogják ölni, nyolcvankilenc éves volt –, és mindenki azt mondta, hogy látta Ágit és Ernőt, már mikor fel voltak a táborok szabadulva. De nem kerültek haza. Mégis eltűntek. Sokan lettek betegek, mert a sok éhezés után megtámadták az ottmaradt konzervekkel tele raktárakat, és nem lett volna szabad [egyenek] a kiéhezett, ételtől elszokott emberek, és talán attól [haltak meg].

Mindenesetre a Frank családból senki nem került haza, meghalt mindenki, nem volt olyan sok tag: Frank Sándor, Regina, Ági, Ernő, a felesége és a kisfiuk. Ez a család így halt meg.

Gizella néni mindenképp színésznő akart lenni, de a szülei nem engedték, és férjhez ment egy kereskedő emberhez, aki a piacon is árult, hétfőkön kivitt az árujából. Giza néni nagyon regényes [fellegekben járó] volt, hát mondom, színésznő akart lenni. Minden darabot megnézett, fájt a szíve.

És volt a Cila néni, Kende Cecília, neki volt egy kicsi fűszerüzlete, saját, a házában – mert elég nagy háza volt az Olt utcában –, úgy, hogy abban a szobában, amelyik az utcára nézett, ajtót vágatott, csináltatott polcokat, és ott árult. De ő volt [az üzletvezető], mert nagy kártyás volt a férje – Kende József –, elment reggel, és este jött haza. De az a kávéházban kártyázott, nem családnál. Délelőtt jóformán csak a kártyázók voltak a kávéházban, rendeltek egy kávé vagy két kávé, mert ugye hosszan ültek [és kártyáztak]. Hát rettenetes volt, annyit lehetett hallani, hogy hány családnak a feje [nem csinált mást, csak kártyázott]. A Cila néni férjét, aki reggeltől estig kártyázott, őt is befogták 1916-ban [a román katonák], pedig az semmit az égvilágon nem csinált, és mikor hazakerült egy hét vagy két hét múlva, tiszta kék volt arca a szeme körül, és ő is azt mondta, hogy huszonötöt vágta rá. Már nem emlékszem, hogy huszonötöt vagy két ízben huszonötöt. Cila néniéknek nem lett gyerekük, és elvették Hartmann Reginát örökbe.

Szatmáron [Szatmárnémetiben] volt nagymamának egy húga, Mari néni. Ő is járt négy polgárit [mint nagymama], de egy nagyon vallásos asszony volt [Valószínűtlen, hogy az 1855-ben született nagymama polgári iskolába járt volna: a polgári iskolát az 1868-as népiskolai törvénnyel hozták létre. – A szerk.]. Férjhez ment egy ortodox [zsidó] emberhez, és Szatmárra [Szatmárnémetibe] került, a Schönberger bácsi családja szatmári volt. Ez is egy közvetített házasság lehetett, de oda ment, Szatmárra [Szatmárnémetibe] férjhez. Többszörös milliomosok voltak, rőfös nagykereskedésük volt, szóval nem a népnek árultak, hanem csak kereskedőknek. Hat utazójuk volt [lásd: kereskedelmi utazó]. Akkor úgy volt, hogy utazók járták be az országot, és felvették a rendeléseket falukon, városokon, mindenütt. Mari néninek a férje volt Schönberger Dávid, ortodox zsidók voltak, mert Mari néninek parókája volt, és ortodox templomba járt, és ortodox szakácsnője volt. Csak a szobalány volt keresztény, de a szakácsnő, aki főzött nekik, az is ortodox volt, az kellett legyen. Mari néninek volt egy fia és két leánya. A fia Schönberger Hendrik volt, aki ugye a fővezér, a mofti [főmufti, az üzletvezető] volt az üzletben, ő volt a kiállító, minden, mert a szülei már idősebb emberek voltak. A [Mari néni] nagyobbik leányát Rózsikának hívták, Schönberger Rózsika, és jóval fiatalabb húga született, lehetett tíz év korkülönbség is [a két lánytestvér között], az Ilonka volt, Schönberger Ilonka. De a zsidó nevének szólnak, és a zsidó neve Háneli volt.

Az anyai nagymamának [fiatalasszony korában] nem volt levágva a haja, nem volt annyira vallásos, hogy parókás legyen. De mind a két szemére hályog került, és akkor fogadalmat tett,

hogy ha sikerül az operációja, és látni fog, akkor levágatja a haját. Erdélyben a leghíresebb szemorvos Segesváron egy szász volt, Depner doktor – valamelyik nap eszembe jutott, mert énnekem is hályog van a szememen, és nem látok majdnem semmit –, [ő operálta a nagymama szemét]. Jól sikerült az operációja, és így történt, hogy végül, nem tudom, hány éves korában, mert ugye én gyerek voltam, de tényleg levágatta a haját, és parókával járt azután. Nagymama hosszú, fekete szoknyát hordott, és fekete vagy sötétkék blúzot vett fel, de volt neki csipke zsabója csinálva, azt odatette. Vékony csipkéből csinálták a zsabót, és azt tették dísznek a blúzra, a nyak köré. Kendőt nem hordott nagymamám, mert a paróka már kendő is volt, úgy gondolom. De [természetes] hajból volt [a parókája], biztosan olyan volt a színe, mint amelyet levágatott, mert fiatalon vágatta le, elég fiatalon lett hályog a szemére.

Csak két parókás asszony volt az egész városban, nagymama és a húga. Sepsiszentgyörgyön az én nagymamámnak még volt három lánytestvére, közülük még egy [Kende Cecília] vágatta le a haját azért, mert rákos volt. Kérte a Jóistent, hogy segítse meg, és azt gondolta, hogyha levágatja a haját [akkor meggyógyul]. De meghalt, hiába vágatta le a haját. A haja le volt vágva, és ő meghalt. Csak ők ketten vágatták le a hajukat [Sepsiszentgyörgyön], a nagymamám is, ugye, fogadalomból, hogy jól sikerült az operációja, és a testvére azért, hogy rákos volt. A neológok se vágatják a hajukat, a neológoknál sincsen paróka, csak az hászidemeknél [lásd: haszidizmus] és az ortodoxnál.

Pénteken, amit szoktak: nagymama gyertyát gyújtott [lásd: gyertyagyújtás], a gyertya fölött imát mondott, megsütötte a szokásos bárheszt. Kenyeret nem sütött, azt vette, úgy emlékszem. A húst úgy készítette el, hogy egy órát vízben, aztán egy fél órát sóban tartotta. A zsidóknak a vér tilos, szóval nem szabad elfogyasztani semmit, ami véres, mert úgy tartja a zsidó vallás, hogy tisztátalan a vér [lásd: étkezési törvények; a hús kikóserolásának menete általában a következő volt: a jól leöblített húst fél órára langyos vízbe áztatták, hogy a só majd jól kiszívja belőle a vért. Utána az ismét leöblített, inaktól megszabadított, bevagdalt húst közepesen durva sóval alaposan besózták, és ferde felületre helyezték, hogy a vér kifolyjon belőle. A májat tűzön is ki kellett perzselni (miként a nem friss, három napnál korábbi vágásból származó húst is). Legkevesebb egy órán át kellett ilyen állapotban tartani a húst, majd ismét le kellett öblíteni, háromszor egymás után. – A szerk.]

Nagymamám vallásos volt, ő ment [járt zsinagógába]. Tudott olvasni héberül, az benne volt a vallásban, hogy imakönyvből és a Bibliából [Tórából] kell olvasni, az az ima. Azért kis korban már minden gyerek tudott olvasni [Egyébként a zsidó tanítás szerint az imákat nem szabad fejből mondani, nehogy hibát vétsenek benne. – A szerk.]. Imákat tudott kívülről is, hallottam [őt imádkozni].

A zsidóknál, még akik nem voltak vallásosak, azt hiszem, még azoknak is, a bejáró ajtón a Dávid-csillag ki volt függesztve. És a nagymamánál is láttam a bejáró ajtójánál két kicsi szeggel föl volt szegezve az a becsomagolt Dávid-csillag, egy kicsi [hüvelyknyi széles, 10-15 cm hosszú], azt hiszem, bőrbe volt becsomagolva [Mezuzaként szolgálhatott a becsomagolt Dávid-csillag, talán a szokásos pergamentekercset helyettesítendő. Feltételezhetően nehezen lehetett volna beszerezni írnok által készített valódi pergamentekercset. – A szerk.]. Nagymamám azt mondta, hogy az minden zsidónak az ajtaján van, azzal lép be [a házba], hogy megcsókolja a Dávid-csillagot. [Kívülről] semmi se látszott, csak egy pici csomag, amiben van valami. Csak nagymamámtól megkérdeztem, és mondta, hogy festve van egy Dávid-csillag valamire. És azt, ha zsidó ember jött, megcsókolta.

Régebben a zsidóknak volt cselédjük, nem is tudok olyan családot, hogy ne lett volna. Mindegyiknek volt, mert azt mondták, az étel nem számít. Ez volt a jelszó. Hogy az kikerül. Mert nem úgy főztek, mint most, adagolva. Mindig maradt [étel], hogy abból mindig tudott még egy [enni]. És olyan szegénység volt falun, hogy már tizenkét-tizenhárom-tizennégy éves korban kiadták családokhoz [a lányokat], hogy létezzenek. Koldusok voltak, azt nem lehet elképzelni, hát amíg lehetett, mezítláb járt az a falusi asszony, mert egy cipőt ha megvett, örvendett, ha vasárnap és ünnepnapkor van mit felhúzzon a lábára. Az is volt a neve Magyarországnak, „a hárommillió koldus országa”. Végig, amíg Kádár jött, addig [ez volt Magyarország neve], az az igazság, akkor lélegeztek fel. És most lassan, ahogy figyelem a dolgokat, kezd odasüllyedni, hogy megint az lesz a neve. Nagymamának is mindig volt cselédje, egy tizennégy-tizenöt éves, mert mindig ilyen fiatal leány cselédecskéje volt. Nem is engedte volna Mari néni, a gazdag testvére, hogy nyomorogjon. Küldött minden hónapban annyi pénzt, apanázt, hogy a kis cseléddel együtt jól éltek egy szobakonyhás lakásban. Takarított, mosott, mindent csinált [a cselédlány], csak nem főzött – főzni a nagymama főzött. És mentek együtt a piacra, nagymama ugye megvette [amit kellett], és a leány a kosarában [hazavitte]. És örvendett [nagymama], mert ketten voltak, ugye. És nagymama jókat főzött, ott ketten jól eléldegéltek.

Szombaton nem dolgozott [nagymama], nem dolgozott még a cseléd se [lásd: szombati munkavégzés tilalma], csak ettek, beszélgettek, szeretett kimenni a parkba, mikor olyan idő volt. Újságot járatott, a „Székely Nép”-et [Sepsiszentgyörgyi magyar nyelvű politikai hetilap, 1940. novemberétől független politikai napilap. – A szerk.], azt mindig elolvasta. És nagymamám nagyon érdekelte idős korában is minden. Hát ilyesmi nem, hogy honnan jön az Isten, de a maga egyszerűségében minden [világi dolog] érdekelte, politika is, minden. És három hónapot ment nyaralni [nagymama] minden évben, Szatmárra [Szatmárnémetibe], a hűgához. Szóval így élt szép csendesen. Olvasgatott, kijavította a holmijait, hogyha olyanok voltak, hogy még érdemes volt, ha ugye elszakadt... Szorgalmas asszony volt.

Hát nagymamám megvarrta a halotti ruháját. Mert nem utcai ruhában temetik a halottakat [hanem kitliben]. A legkevésbé vallásosak is a régi zsidó hit szerint temetkeztek [lásd: holttest előkészítése a temetésre; temetés]. Nekem úgy mondta a nagymamám, hogy mindent meg kell kézzel varrni a zsidó nőknek, mindent fehér vászonból, amit hordott, egy zsebkendőig vagy – egy nő ugye kötényt kötött a konyhában – egy kötényig. És neki meg is volt, ő megcsinálta.

Édesanyámnak volt egy idősebb féltestvére, Sternbach Vilmos, a nagymama első házasságából, aki kiment Párizsba, és ott férfiruhaüzletet nyitott. Volt még egy nővére, Klein Berta. A francia apácáknak volt zárdája és iskolája Bukarestben, és nagymama Bertát is, édesanyámat is a francia iskolába adta, hogy tanuljanak meg franciául. Azt akarta, hogy menjenek el a leánykák is Párizsba, mert ott majd csinál valamit a bátyjuk, hogy vagy keressenek [dolgozzanak], vagy... [menjenek férjhez]. Tehát föltétlen kellett a francia nyelv, és azért adta be nagymama őket – így mondta – a francia kisasszonyokhoz. Berta ment ki előbb Párizsba, [ő volt az idősebb], és ő ott férjhez is ment fiatalon, tizenhat éves korában egy német fiúhoz, Fritz Ernst Röhmhöz. Ő Párizsban egy nagyon előkelő étteremben volt főpincér, de tanult ember volt. És megismerkedtek, Berta is szép volt, összeházasodtak. De Frankfurt am Mainba mentek aztán Párizsból, úgyhogy Németországban éltek. Ezt a nagybátyámat sose láttam.

Édesanyámat Klein Reginának hívták, ő a nagymama második házasságából született [1889-ben]. Édesanyám is tízéves korától tizennégy éves koráig a francia kisasszonyokhoz járt iskolába, Bukarestben. Utána kiment ő is Párizsba a bátyjához, a nővére is ott volt már. Több ideig volt ő Párizsban, perfekt tudott franciául. Azért vagyok én Alice. Édesanyám híres szép nő volt a faluban, a primadonna szerepeket mindig ő játszotta. Két hegedűje maradt [miután meghalt], mert hegedülni tanult. Anyámra én nem emlékszem, de a falusiak mondták nekem, hogy milyen gyönyörű volt, és gyönyörűen hegedült. És énekelt, de nekem semmi hangom nincs, azt nem örököltem. És még versikéket is írt az én édesanyám, a nők lapjába beküldte [Nem tudjuk azonosítani, melyik lap lehetett. Kósa Alice édesanyja 1912-ben meghalt. – A szerk.].

Fakereskedő volt édesapám. Olyan fakereskedő volt, aki megvette az erdőn a fát, de más intézte [a továbbiakat], mert szeretett kártyázni. A szerződéseket megkötötte a fára – mert nem vette meg az erdőt, csak a termését, a fát –, aztán ment kártyázni. Édesapám ezt csinálta. Volt neki egy kertész ember alkalmazottja, úgy hívták, Hajdár, és az mindent elintézett. A fát az erdőben felfűrészelték, amilyenre kellett – akkor ölben számoltak –, hozták be az állomásra, és ott vagonírozták. Hát mindent ez a Hajdár intézett, más emberekkel mérlegelt, mindent. Apám meg futott, kártyapartija volt. Nem tudom, hogy pénzben játszottak-e, azt se tudom, milyen kártyajátékot játszottak, de azt hiszem, hogy a magyar kártyával játszottak. Én édesapámat meg se mertem volna kérdezni, hogy „Maga pénzben játszik-e?”. Nem lehetett.

Volt egy ilyen állandó parti Nagyborosnyón, két református pap volt benne, egyik a nagyborosnyói pap, másik a kisborosnyói pap, és egy Nagyborosnyón gazdag embernek számító mézárós. De ő se mézárolt, mert neki volt egy idősebb bátyja, édestestvére, agglegény, aki mert nem volt olyan szép, nem nősült meg, náluk lakott, és a mézárós ügyet ő intézte. És akkor ez egy ilyen örök parti volt. A kisborosnyói pap, akit Czeglédinek hívtak, annyira kártyás volt, hogy valósággal rögeszme volt [neki a kártya]. Pap létére. És egyszer volt egy ünnepély, ami istentisztelettel kezdődött – előbb lett volna az istentisztelet, és azután az ünnep. Hát be voltak gyűlve a hívők Kisborosnyón a templomba, és... Nincs pap. A közönség benn a templomban, nincs a pap sehol. A pap kártyázott Nagyborosnyón. Mire eszmélt, futott. Befutott a templomba, és onnan kikergették. „Ahogy befutott, tiszteletes úr, tessék innen kifutni örökre.” Ki is dobták azonnali hatállyal, hát képzelje el, hogy bent voltak a hívek, és nem volt pap! Ilyen nem sok történik. Azután, azt hiszem, a megye is kacagta. Az lett a vége, hogy Czeglédi [Sepsi]Szentgyörgyre jött, és a mozinál volt portás a papi rangjával. Máshol nem vették föl.

Sepsiszentgyörgyön, ahol ma van a színház, az az épület annak idején mozi volt. Csak hat hétig minden évben [játszottak ott színdarabokat], mikor jöttek színészek [Sepsi]Szentgyörgyre. Állandó színház Kolozsváron, Pesten, nagyvárosokban volt, de azok Sepsiszentgyörgyre, ilyen helyekre nem jöttek, még Kézdi [Kézdivásárhelyre] se mentek. De sok vándorszínész volt, azok járták az országot. És hathetes kurzusokat tartottak [Sepsi]Szentgyörgyön is minden évben. Nagyon jól ment, oda lehetett bérletet kötni, vagy hogyha a közönségnek tetszett, amit fognak előadni, szerződést kötöttek nyolc hétre. Jó operetteket játszottak – Kálmán Imre operetteket, „Csárdáskirálynő”, „Víg özvegy”, ezeket játszották, nekem nagyon tetszettek, már fiatal leány koromban –, és vígjátékokat, mert azt szerették [a sepsiszentgyörgyiek], de volt mindig egy dráma is [Kálmán Imre (Siófok, 1882 – Párizs, 1953) – zeneszerző; Budapesten, a Fasori Evangélikus Gimnáziumban érettségizett, 15 évesen iratkozott be a Zeneakadémiára, majd jogot hallgatott a budapesti egyetemen. A „Pesti Napló” zenei rovatának vezetője volt 5 éven át. Első nagy sikere a

„Tatárjárás volt” (1908), amelyet Bécsben – akkor: az operett fővárosa – is bemutattak. 25 évesen Bécsbe költözött, bécsi operettszerző lett. A 20. század első évtizedében a „Tatárjárás”-t már játszották New Yorkban, Moszkvában, Londonban, Rómában, s ez volt az első magyar operett, amely Franciaországban színre került. Leghíresebb operettje a „Csárdáskirálynő” (Bécs, 1915). Az Anschluss után Párizsba költözött, majd Amerikába. A háború után visszatért Európába, s 1953-ban zenei munkásságáért megkapta a francia becsületrend tiszti keresztjét. Párizsban hunyt el, kívánságának megfelelően Bécsben temették el; a „Víg özvegy” Lehár Ferenc operettje. Lehár Ferenc (Komárom, 1870 – Bad Ischl /Ausztria/, 1948) – zeneszerző, karmester. Zeneszerzői munkásságát operakompozíciókkal kezdte. Bécsben mutatták be első operettjét 1902-ben („Bécsi asszonyok”), amely világsiker lett. Életének legnagyobb részét az osztrák fővárosban töltötte, 1926–1938 között Berlinben élt. A háború után Zürichbe költözött, és csak röviddel halála előtt tért vissza Ausztriába. A század eleji operett egyik legkiválóbb képviselője („Drótostót”, „Víg özvegy”, „Luxemburg grófja”, „Cigányszerelem”, „Éva”, „A mosoly országa” stb.) (Magyar Életrajzi Lexikon). – A szerk.]

Én 1909. május tizenhatodikán születtem. Édesanyám húsz éves volt, mikor én születtem, édesapám huszonegy. Három év alatt édesanyámnak még két gyereke született. Nem éltek olyan jó életet édesnyámék azért, mert a húga édesapámnak, Gizella néni, mint ahogy a gyerekek között van egy főnök, aki dirigál, ez a húga olyan volt. Habár apám idősebb volt két vagy három évvel. Olvastam egy levelét édesanyámnak, ami megmaradt nagymamámnál, amiben írta [édesanyám édesapámnak], hogy „A fekete lelkű testvéredre hallgatsz”. Az apai nagyszüleim építettek egy nagy házat, elől üzlettel és a ház mellé egy nagy sütödét. És oda adogatta apám a pénzt, hogy építsenek a szülei, amit elgondoltak. Édesanyám neheztelt, hogy odaadja a keresetét, mikor van már két gyermek. És az a kövér Gizella néni, aki aztán elvette Annuskát örökbe, mégis heccelte édesapámat, legalábbis a levélben az volt írva, hogy azt mondta édesapámnak, hogy „Feleséget kapsz, amennyit akarsz, de a szüleid nincsenek [vagyis ők egyetlenek], és azokat kell segíteni”. Hát szép azért, hogy segíti a szüleit, de ne a gyermekek rovására.

Édesanyám meghalt huszonhárom évesen. Akkor egy szép család – azt lehet mondani, hogy – órák alatt szétesett. Falun laktunk, Nagyborosnyón, és édesanyám bejött [Sepsiszentgyörgyre az édesanyjához] a három gyerekkel és a háztartási alkalmazottal [lásd: cseléd] – alkalmazottunk volt, természetesen, három gyerek mellett. És két vagy három nap alatt meghalt. Vakbélgyulladás lehetett, mert felboncoltatták, és tiszta genny volt az egész belső része, gondolom, hogy akkor nem ismerték föl. Többet ismertem hosszú életem folyamán, akiknek a szülei így haltak meg. A vakbélgyulladást nem ismerték, ugye, és meleg borogatásokkal hashártyagyulladás lett belőle.

Három kicsi gyereket hagyott maga után. Halálakor én három éves voltam, az öcsém másfél éves és a húgom hat hónapos. De egyes dolgokra tisztán emlékszem hároméves koromból: egy karácsonyra, hogy az asztalon karácsonyfa volt, és egy ekkora nagy csokoládékifli, csokoládé lehetett, mert ezüsttel volt bevonva, és az tetszett. És arra emlékszem még, és most is tudnék sírni, és sírtam éveken át, habár csak három éves voltam, mikor anyám meghalt, mégis pontosan emlékszem, hogy a sírnál egy néni fogta a kezemet, valamit kérdezett hozzám hajolva, csak arra emlékszem, hogy én azt mondtam: „Este hazajön.” Gondolom, hogy azt mondhatta a néni, hogy „Elment anyukád”. Arra mondhattam én, hogy „Este hazajön”. Én igazán mondom, hogy éveken át ez a mondat kísértett, és ha eszembe jutott, sírtam, hogy hároméves koromban vártam estére, hogy...

Én az anyai nagymamámhoz [Féder Fannihoz] kerültem, a másik nagymamához a fivérem, és a nagynéném, édesapámnak a húga [Iza néni], akinek nem volt gyereke, az elvette a húgomat. Ez a gyermekkorom. Nagymamám szerény körülmények között élt, de édesapám fizette a nagymamámnak a ruházzkodást, szóval édesapám gondoskodott mind a három gyerekről anyagilag. Sose nősült újra.

Az anyai nagymamám itt lakott, Sepsiszentgyörgyön, a másik nagymama az Nagyborosnyón, akinél az öcsém volt, és szintén Nagyborosnyón a nagynénim is. De nagyon rövid ideig lakott a [nagyborosnyói] nagymamánál az öcsém, mert valakik bejöttek, és mondták, hogy „Fanni néni, tessék elhozni a gyereket! Hát az a gyerek hogy volt az anyja mellett? És ott van a két leány – az apai nagymamának a két leánya –, a két lusta dög leány, és az a gyermek piszkoson jár. Ne tessék hagyni”. És tényleg, szegény [anyai] nagymamám kiment [Nagy]Borosnyóra, és mesélte, hogy megszidta [a nagynénéimet], hogy azt a másfél éves gyereket olyan rendetlenül találta. És akkor őt [az öcsémet] is vállalta. Nagyon ügyes asszony volt. Úgy látszik, nagyanyámtól örököltem, hogy mindig azon gondolkoztam, hogy keressek valamit még a családnak. Na, a nagymamám is ilyen volt. Sok mindennel foglalkozott, már pontosan nem is emlékszem, tudom, hogy árult cukorkát, finom cukorkákat vett, és kitette egy asztalra egy üvegládába – teteje, oldala, minden üvegből volt, csak ami összefogta, volt fa – a kapu elé. De mondom, hogy apám azért adott [pénzt].

Az öcsém, Molnár András, Bandika 1911. február tizenkettedikén született. Sepsiszentgyörgyön járt négy gimnáziumot, és utána, hogy árva fiú volt, elment Szatmárra [Szatmárnémetibe], az anyai nagymama húgáékhoz, akiknek angró kereskedésük volt, hogy tanulja ki [a kereskedést]. Beiratkozott, és elvégezte a kereskedelmi iskolát, de estiben, és nappal segített a rőfösületben. Nem árultak csak nagykereskedőknek, kinek mi kellett, azt összerakták végekbe, szóval ezt csinálta. Ajánlott házassága volt. A feleségének, Schwartz Piroskának forgalmas üzlete volt Gyergyószentmiklósban [a házasság után Molnár András vezette]. Öt hónapra született egy fiuk, de meghalt szülés után. Élt szegényke, még szuszogott egy kis ideig, de elhunyt. [A második világháború idején] sárga karszalagos munkaszolgálatosnak volt besorolva [az öcsém], Gyergyó valamelyik falujában voltak. A felesége el volt deportálva, de hazakerült élve. Bandika [a háború után] elvégzett egy három hónapos kurzust Bukarestben, ami után főkönyvelő lett Csíkszeredában. Ceaușescu idejében zárolt városok voltak [A zárolt város azt jelentette, hogy egyáltalán nem vagy csak nagyon körülményesen lehetett beköltözni a nagyobb városokba, Brassóba, Marosvásárhelyre vagy Kolozsvárra. Lásd: a szabad helyváltoztatás korlátozása Romániában. – A szerk.]. Ez azt jelentette, hogy ő [az öcsém] Csíkszeredából Marosvásárhelyre vitte a mérleget. Nem szerette Csíkszeredát, mindenképp el akart onnan jönni. Átköltöztek Sepsiszentgyörgyre, vettek egy háromszobás blokklakást. A lányuk, Ágnes már Sepsiszentgyörgyön született 1947-ben. Ágnes Pozsonyba ment férjhez. Gyergyószentmiklóson volt nyaralni az édesanyja nővérééknél, és ott volt egy lágerbeli ismerősük fia is, ez a cseh zsidó fiú. Megismerkedtek, és házasság lett az ismeretségből. Az öcsém itt [Sepsiszentgyörgyön] halt meg, 1986-ban, a zsidó temetőben van eltemetve. Halála után a felesége, Piroska elment Pozsonyba, a lányához, ő ott halt meg.

A húgom, Annus 1912-ben született. Az elemi [Nagy]Borosnyón végezte. De Borosnyón csak hat osztály volt [azaz elemi iskola volt], és utána négy polgárit járt itt, [Sepsi]Szentgyörgyön, a Mikóban [Székely Mikó Kollégium], és nagymamámnál lakott [A „Mikó” gimnázium volt, nincs róla tudomásunk, hogy lett volna polgári iskola az intézményen belül. Vagyis vagy négy évet végzett a gimnáziumban, vagy nem a Mikóba járt. – A szerk.]. A húgom 1932-ben ment férjhez, a sógoromat

Czitrom Ferinek, Ferencnek hívták. Brassóban éltek, majd [a második világháború után] kérték, hogy elmehessenek [kivándorolhassanak] Izraelbe. Mindenkit kiengedtek, aki akart menni. És a zsidók futottak Romániából [lásd: kivándorlási hullám Romániából a második világháború után]. Nagyon kevés maradt. Hát csak [Sepsi]Szentgyörgynek is több mint háromszáz zsidó lakosa volt. Mindenkinek adtak [útlevelet], zsidóknak, akik végleg akartak menni, hát minden nekik [a román államnak] maradt, mindeniknek volt háza, olyan zsidó nem volt, hogy ne lett volna. És még a tetejében az volt követelve, hogy teljesen rendbe kell hozni [a házat]. Az ajándékot csak úgy fogadta el a román állam, hogyha pontra van téve, minden lefestve, ajtó, ablak, padló, minden. A sógorom itthon kereskedő volt, de Izraelben – mivel nem beszélte a héber nyelvet – egy Romániából származó mészárosnak lett a segédje, ő szeletelte a húst. 1999 februárjában halt meg a húgom Izraelben.

Volt zsidó nevem – Szuri –, mert kellett. De senki az égvilágon nem szólított Szurinak, nem tudom, mit csináltam volna. A gyermek azt szereti, amit megszokik. Szólított a család Alicának, szólított Alizskának, de Szurinak senki se szólított.

A [sepsiszentgyörgyi] hitközség a legegyszerűbb volt, status quo [lásd: status quo hitközségek]. Hallottam a tévében, hogy ez a vallás[i irányzat] megszűnt [a környéken], mert nincsenek hívői. Nincs már majdnem semminek hívője. Brassóban, mikor mi ott laktunk, voltak neológok, és voltak ortodoxok is. Itt, [Sepsi]Szentgyörgyön nem voltak vallásosak a zsidók egyáltalán, az egész megyében. Édesapám nem is tudott zsidóul [héberül] olvasni. Egy testvére se tudott zsidóul. Imádkozni megtanultak, de azt hiszem, hogy nem tudták, hogy mit jelent. Én is jártam hájderbe [héderbe]. Úgy hívták az óvodát, kétéves korban már jártak a zsidó gyerekek óvodába. Én is jártam óvodába. Habár vallástalanok voltak, mégis a gyerekeket küldték óvodába. Falun ez [héder] se volt, pedig sokan laktak a falvakban is. Hát [Nagy]Borosnyón is öt vagy hat zsidó fűszerüzlet volt.

Nagyon kevesen tartották be vallásosan [az előírásokat]. Egpár öreg – a nagymamám és még vagy ketten – vágatta a majorságát a sakterrel, mert azt mondták, hogy az a vallásos. A többi [zsidó] disznót evett, semmit nem tartott. Aztán voltak olyan zsidó családok is, hogy levágatták a majorságot, a libát a sakterrel, de közben a disznót is megették. Ez egy olyan szertartás volt, a sakter [lásd: sehit]. Úgy csinálta, hogy levágta a sakter a majorságot, és volt ott homok, mindig hoztak homokot, és odadobta [a levágott állatot], hogy folyjon ki minden csepp vére. Mert tisztátalannak tartották a vért. Falun azt hiszem, olyan sem volt, aki a majorságot [sakterrel] vágatta. Falun nem volt sakter, és akkor ők vágták le. És az már nem kóser, azt ők [a nagyon vallásosak] már tréflinek tartották, ugye.

Szép zsinagóga volt [Sepsi]Szentgyörgyön, a Csíki utcában. És azon a területen, ahol a templom volt, lakott a kántor, lakott a sakter, ott volt az imaház, és elöl, a templom előtti téren épült egy szép nagy kultúrház. [A második világháború után] [Nagy]Váradról intézték [irányították] azt a pár zsidót, akik hazakerültek, azok nagy része is egyenesen Izraelbe ment – nem Izrael volt akkor, hanem ugye Palesztina [lásd: Izrael állam megalakulása] –, és így alig voltak [zsidók] [Sepsi]Szentgyörgyön. A zsinagógát az 1940-es években lebontották, azt hiszem, hogy államilag kérték, hogy bontsák le. És semmit nem építettek oda, megvan a terület. A [zsidó] kultúrház most is megvan, használja az állam, tudtommal. Egpár évig a sepsiszentgyörgyi városi könyvtár volt ott – oda jártam –, utána pedig odaadták a Jehova tanúinak, és nem tudom, most mi van benne.

Én Sepsiszentgyörgyön nem jártam templomba, csak nagyünnepkor, az őszi ünnepekkor mentem egy kicsit, egy-két órára. Akkor kellett menjek, mondta nagymamám. A kántornak volt két fia, még gyerekek voltak, tizenkét-tizenhárom évesek, de olyan gyönyörűen énekeltek, gyönyörű hangjuk volt, igazán operaénekesek is lehettek volna. És azért is elmentem, hogy hallgassam meg [őket].

[Sepsi]Szentgyörgyön volt rabbi, azt is elhurcolták. Fiatal, modern pap [rabbi] volt, aki öngyilkos lett a lágerben. Akik hazakerültek, mondták, hogy a villanydróra tette a kezét, és villannyal végezte ki saját magát. Egy szép, ügyes fiatalember volt, huszonnyolc-harminc év körüli, nem is volt nő.

Mikve volt, de az én gyerekkoromban csak a nagymamával egykorúak jártak mikvébe, de aztán az is megszűnt. Nagyon kevés járhatott. Ilyenek, mint a nagymama, ha még fogadalmuk is volt, de fiatal nem. És az meg is szűnt aztán, nem tudom, pontosan mikor, mert én sose jártam.

Nagymamám minden évben három-négy hónapot Szatmáron [Szatmárnémetiben] töltött a hűgánál. Mindig nyáron ment, iskola után, hát iskolaszézon alatt ott kellett legyen, mikor én ott nála nevelkedtem. És én addig kimentem [Nagy]Borosnyóra, a nyarakat ott töltöttem, a három hónapot. De volt, mikor engem is meghívtak [Szatmárnémetibe].

A szatmári rokonaim ortodoxok voltak, de az már óriási lépés volt modernségben a hászidemekhez [haszidokhoz] képest. Elvittek az ortodox templomba, hogy lássam. Az ortodoxoknak rendes, nagyon szép nagy templomuk volt, abban is jártam, olyan volt, mint a neológoké, csak nem volt orgona [A bölcsek négy alapvető tilalmat rendeltek el a szombattal kapcsolatban, ezek egyike a munka: szombaton mindenfajta munkától tartózkodni kell, márpedig az orgonabillentyűk nyomogatása is munka, tehát tilos. Ezért az ortodoxia szemében botrány az orgona a zsinagógában, a neológia szemében viszont a reformok jelképe. (Magyarországon egyébként a nagykanizsai nagyzsinaogában építettek először orgonát, 1845-ben.) – A szerk.]. Templom volt, amilyen kellett legyen, karzata volt, az első emeleten voltak a nők, és előttük volt egy széles lemez, olyan, mint a rosta, hogy a nők azokon a rostalukakon kileskódhettek a férfiakra, de a férfi hiába akart, mert ugye azon a kicsi sűrű lukacsán nem látott semmit. De a nők, ha kíváncsiak voltak, akkor azokon a kicsi lukakon is lehetett látni. És elvittek engem a hászidemekhez is. A hászidemeknek rendes templomuk se volt. A templomuk olyan volt, hogy csak két szoba, két terem volt egymásba [nyílóan], és közötté sűrű függöny. A nők árnyakban látták a függönyön keresztül, hogy ott mozognak valakik, élőlények, nem látták egymást [a nők és a férfiak], el voltak így választva függönnyel [Az ortodox zsinagógák között is volt olyan, ahol a női karzat függönnyel volt elválasztva. – A szerk.].

És Háneli – így nevezték Ilonkát [Schönberger Ilona, az anyai nagymama Szatmárnémetiben élő hűgának egyik lánya] a zsidó nevéen – azt mondta: „Elviszlek most egy hászid esküvőre.” És elmesélték a történetét is. Volt az esküvő, de még nem is látták egymást [a menyasszony és a vőlegény]. És elmesélték, hogy a férfiak, az apák egyezkedtek, hogy mit ad a leány hozományba, mit ad a fiú hozományba. Mintha tárgy lett volna, úgy egyezkedett a két apa. De nem látták egymást soha. Nagyon fiatalon házasodtak, szűzön ment a fiú is, a hászidemes fiú a nagy pájesszal. Aztán mikor volt az esküvő, nekik is megvolt a fejük felett a hipe [hüpe]. Azon az udvaron volt, ahol volt a templom, oda volt fölállítva a hipe. És ott voltak a meghívottak is. Nem emlékszem, a szertartás milyen nyelven folyt le, jiddisül vagy héberül, lehet mind a két nyelven, de lehet, hogy héberül. Két nő vitt egy sűrűn lefátyolozott [lásd: bedekkolás] valakit a hipe alá, és

vitték a fiút, ő eltörte a poharat. Poharat törnek a lábukkal [a vőlegények], hogy annyi év boldogságot éljenek, ahány szilánk[ra török]. Minél jobban igyekeztek a férfiak eltaposni, hogy minél több szilánk legyen [lásd: házasság, esküvői szertartás]. És akkor mondta Háneli, hogy most hazamennek, és a fiú le fogja venni a sűrű valamit a leány fejről, és akkor látják meg egymást. Ez a házasság, hogy mivel végződött, nem tudjuk. De mesélt Háneli olyat, hogy magasszíntről kiszökött a menyasszony, mikor meglátta a vőlegényt, úgy megirtózott tőle. Ilyen is volt. Mert ugye nagyon vallásosak voltak ezek a hászidemek, ezek megmaradtak az ötezer éves [szokásokkal]. Ugyanabban a prémes sapkában és kaftánban [jártak] télen-nyáron, ahogy jártak az őseink [A sajátos haszid viselet a 18. századi lengyel nemesi viseletből nőtt ki. Lásd: haszidizmus; haszid öltözék. – A szerk.]. És lógatták a pájeszukat. Az ortodoxok is meghagyták a pájeszukat, de az ortodoxok felcsavarták [a fülük mögé]. Az ortodoxok is vallásosak voltak azért, csak épp nem olyanok, mint [a haszidok].

[Sepsi]Szentgyörgyön jártunk [én és az öcsém] a zsidó óvodába, azt tudom. De jártam a magyar óvodába, ami kötelező volt. A magyar óvodában jobban szerettem, mert ott több játék volt, többet játszottunk, a rendes állami óvodában. És azért kevésbé emlékszem a zsidó óvodára, hogy hogy is volt, nem tudom. És jártunk aztán zsidó iskolába [héderbe] is, míg a négy elemi jártuk. Tudtam olvasni [héberül], de elfelejtettem.

Rossz két gyerek voltunk, mondta a nagymamám, hogy verekedtünk az öcsémmel, és ő, szegény, nem bírta. És akkor úgy csinálta nagymamám [hogy egyszerre menjünk iskolába]. Én hat éves voltam [1915.] májusban, és be voltam íratva az első osztályba, és az öcsém még öt éves se volt, de azt mondta: „Ha verekedtek, akkor fog menni ő is [iskolába].” És beíratta, hogy ne csak civakodjunk. És nem tudom, hogy hogy, de bevették. Úgyhogy nem egy osztályba, de párhuzamos osztályba jártunk, ő egy fiúosztályban, mert külön leány- és külön fiúosztály volt. De hát első osztályban húszig tanultunk számolni. Ágakból csináltunk – kellett, a tanító néni mondta – húsz darab lécecskét [azokkal számoltunk], és palatáblára írtunk palavesszővel. Csak ennyi volt a nagy tudomány, hogy húszig tanultunk számolni elsőben, és vagy egy nagybetűt, nyomtatott nagybetűt és egy-két szót, ló, ilyesmiket. Én úgy emlékszem. Nem emlékszem már jól, nagyon messzi dolog az, hogy pontosan emlékezzek, ugye.

De csak egy osztályt jártam ott elemibe [azaz a népiskolába], mert nagymamám engem visszaadott a zárdába az elsőbe [azaz: beadta a zárdába, ismét az első osztályba], hogy nem volt megelégedve, amit tanítottak itt. Nagymamám akarta, hogy tanuljak zongorázni is – olyan ámbíciós volt, mindent szeretett volna csinálni –, és azért átadott engem a nővérekhez, a katolikus iskolába. És ott az egyik nővér tanított zongorázni. De hiába tanított, ha nem volt zongorám. És akkor a zárdába jártam négy évet, az elemibe csak [Annak idején négy elemi iskolai osztály elvégzése után lehetett menni középfokú iskolába (polgári iskolába, gimnázium első osztályába stb.). Aki nem tanult tovább, annak el kellett végeznie az elemi iskola ötödik-hatodik osztályát. Lásd: elemi iskola / népiskola; gimnázium és egyéb középiskolák; kereskedelmi iskolák. – A szerk.]. A zárdában csak hat osztály volt, aki nem akart négyből gimnáziumba menni – ugye, jártak szegény gyerekek a zárdába –, az csak öt-hat osztályt végzett. Mert már azok mentek dolgozni, mert aki egy hatodikot elvégzett, tíz-tizenkét éves volt, ment libapásztornak, szóval a szülő a leánykákat és a fiúcskákat is dolgoztatta abban az időben. Így volt, nagy szegénység volt.

A Mikóban jártam négy gimnáziumot, 1924-ben végeztem a négy gimnáziumot [A „Mikó” 1859-ben kezdte meg működését Székely Tanoda néven, az első gimnáziumi osztály beindításával, német iskolaként. 1870-ben gróf Mikó Imre (akit 1876-ban Erdély Széchenyijének neveztek) saját költségén Zofahl Gusztáv építésmérnökkel elkészíttette az egyik szárny tervét (1877-re felépült). Majd Mikó Imre 60 ezer koronás alapítványával és némi állami segéllyel 1892-re Alpár Ignác tervei alapján felépült a másik szárny. Az iskola felvette a Székely Mikó Tanoda nevet, és 1892 szeptemberében mint nyolcosztályos főgimnázium megnyitotta kapuját, 1893 nyarán tartották az első érettségi vizsgát. A 20. század első negyedében már lányok is látogatták az iskolát, de a lányok és a fiúk még kerítéssel voltak elválasztva. – A szerk.]. És akkor Brassóban volt egy kétéves református kereskedelmi iskola, és én abba jártam, 1926-ban végeztem. Nem hiszem, hogy még van Brassóban volt osztálytársam. Nem hiszem, hogy ilyen sokat éltek volna. Én Kolozsvárra szerettem volna menni, a zsidó gimnáziumba, és onnan orvosnak. Mindenképp orvos szerettem volna lenni – pedig nem bírtam volna –, nem tudom, hogy mégis miért adott apám Brassóba, a kétéves kereskedelmibe [Kolozsvárott 1920-tól működött zsidó fiú- és leány-középiskola, előbb héber, majd román tanítási nyelvvel, de anyagi nehézségek miatt 1927-ben – noha tanulóinak létszáma 700 fő körül volt – megszűnt. – A szerk.].

Habár elvégeztem Brassóban ezt a kétéves kereskedelmit, nem mentem állásba, akkor nem volt olyan nagy divat [hogy nők dolgozzanak]. És nagyon nehezen lehetett elhelyezkedni nőknek a hivatalokban. Én se nagyon igyekeztem. Egy darabig még nagymamámnál laktam, egészen 1929-ig, aztán édesapám [Bagy]Borosnyón kivett egy szép nagy házat, azt akarta, hogy jöjjek ki. Mert két vénleány húga volt, és [1929-ig] együtt laktak. De az egyik vén[kisasszony] nagynénim férjhez ment, és akkor édesapám külön akart költözni. Hát én 1929-ben kimentem, de már nekem kezdett udvarolni a férjem, úgyhogy nem tudom pontosan, két évet ha voltunk együtt az édesapámmal, mert én 1930. december huszonötödikén férjhez mentem, és feljöttem [Sepsi]Szentgyörgyre, a férjem idevaló fiú volt. Édesapám korán meghalt, ötvenöt éves korában [1943-ban, Nagyborosnyón].

A férjem 1905. február tizenkettődikén született. Az édesapját ugyanúgy hívták, mint őt, Kósa Jenő. Az öreg [a férjem apja] nagyon módos volt, tímárműhelye volt. De jól ment, mert nagyon viselték a csinált[atott] csizmákat és a csinált[atott] bakancsokat a falusiak. Én nem értettem a bőrökhöz, de így mondták, hogy ők nagyon jó, finom bőröket csináltak. Az édesanyja [a férjemnek] magyarnak nevelkedett, de román ortodox családból származott. Az édesanyjuk valamelyik gyerekkel szülés után meghalt, és az én anyósom bekerült egy román nagynénijéhez, akinek a férje egy Zöldi Károly nevezetű gazdag, hát nem tudom, földesúr-e, de művelt ember volt, azok vették el [nevelték vagy örökbe fogadták] őt hároméves korában vagy még korábban. És hogy magyar ember volt az a Zöldi Károly, a román felesége is református lett, úgyhogy anyósom is rendszeren a református vallást tartotta, és érzelmileg is... Tudta, hogy a származása román, de haragudott, ha valaki emlegette. Eredetileg úgy hívták, hogy Pulugor Virág. De azt mondta a férjem, hogy biztos, hogy Florica lehetett, csak aztán akik ugye elvették, felnevelték, Virágnak indították. De nem tudom, hogy miért, ő Pulugor Virág volt, de mégis mindenki Zsuzsika néninek szólította.

A férjemnek még volt három bátyja és két húga. Az egyik bátyja hősi halált halt az első világháborúban, azt én nem is ismertem. A második bátyja, [Kósa] Árpád az édesapjával tímárcodott. A harmadik bátyja pedig, [Kósa] László elvégezte a négy polgárit, és akkor beadták egy fűszerüzletbe inasnak – tizenöt éves korától inaskodott –, hogy megtanulja a kereskedő

mesterséget [lásd: kereskedelmi iskolák; tanoncinas, tanonc]. Akkor úgy volt, hogy üzletben kellett inaskodni. És előre mindent kellett az inas csináljon: takarítani, vizet hordani, mindent, míg aztán kezdett ő is árulni, és aztán segéd lett. És akkor nagyon sok Hangyaszövetkezet volt [lásd: Hangya Romániában], Kökösben [Háromszék vm.] megkapta a Hangyaszövetkezet vezetését.

A férjemmel szinte szomszédok voltunk, és az én férjem mint fiú, járt egy rokon családhoz [a Frank családhoz]. Az odavaló fiú és leány nekem második unokatestvéreim voltak, de fiatalabbak voltak nála, és mégis járt oda szórakozni Jenő, a [későbbi] férjem. Én Brassóban jártam a kereskedelmibe, és a húgom, amíg itt járt [Sepsiszentgyörgyön] iskolába, a nagymamánál volt. És nagyon kacér leányka volt az én húgom, szegénykém. És mikor jöttem haza vakációba karácsonykor, hallom, hogy az én húgommal foglalkozik Jenő. Nagyon dühös voltam, hogy egy felnőtt férfi egy leánnyal foglalkozik. Ugye, még fiatal volt [a húgom], tizenkét-tizenhárom éves – de fejlettebb volt, mint én –, és mondjuk, [Jenő] húsz éves volt. Szóval komolytalannak vettem, és ki nem állhattam a húgom végett, nem szerettem, és hogy úgy viselkedtem vele szemben, ő se szeretett engem. Észrevette, hogy én ki nem állhatom. Ez a Frank család nevelt egy árva leányt, akit jól kihasználtak. Egy este, úgy alkonyat fele, nem tudom, miért, elmentem ehhez a családhoz. Senki nem volt otthon, csak ez a fogadott idősebb lány. És én bementem, mert szerettem vele beszélgetni, sajnáltam is, hogy árva leány volt, és annyira kihasználták. És ahogy ott beszélgetünk, egyszer csak kopogtatnak, és ki állít be? Kósa úr. Nem tudom, milyen ötletem volt nekem, gondoltam, most kedves leszek, és lássuk, mi lesz. Csak hülyeségből, komolyan mondom. És nagyon kedvesen fogadtam. Mesélt, végül nem tudom, hogy hogy keveredtünk, de egy papírra én is írtam valamit, és ő írt vissza [leveleztünk]. Így dugosgattuk egymásnak. Hogy ebből, egy viccből ez fejlődött, hogy végül [összeházasodtunk]... hihetetlen. Ez volt 1929-ben, és 1930. december huszonötödikén összeházasodtunk.

Most kezdődik az én életem, a közös életünk. De vissza kell térjek a férjemre, mert hihetetlen, pedig igaz, hogy tökéletesen megisméltlődött az ő életének egy része a fiammal. Ugyanaz. Csodának számít, de ugyanaz az élete volt egy darabig, tökéletesen, amit most elmondok.

A férjem, ez a Kósa Jenő mint diák, makrancos volt nagyon. Gyönyörű hangja volt, de nem ment pontosan az [ének]próbákra, és az osztályfőnöke megmondta, hogy ezentúl tessék pontosan menni. Jenő azt mondta: „Nem megyek.” „De fog menni.” „Nem, nem megyek.” Vagy megtörtént a tornatanárral, hogy le kellett volna térdeljen, olyan torna[gyakorlat] volt, de rajta egy új nadrág volt, és nem térdelt le. És még volt egy cirkusz – tizenegyedikes kellett legyen [azaz: a nyolcosztályos gimnázium hetedik osztályát végezte] –, de abból olyan cirkusz lett, hogy az osztályfőnöke ütötte a katedrán az asztalt, és Jenő a padot. És akkor felhívták az apját az iskolába, és azt mondták: „Kósa bácsi, már év vége van, év végén már nem csapjuk ki, de jövő évtől tessék elvinni a városból is, itt nem érettségizhet.” Kézdivásárhelyen a katolikus gimnáziumba íratta be az apja következő alkalommal. De jó fejű volt, úgyhogy jó eredménnyel vizsgázott, és Magyarországon ösztöndíjat kapott az orvosira. Nemcsak ő, hanem öten kaptak ösztöndíjat [abból az iskolából]. Na, örvendeztek a szülei, ugye, iparos ember volt az apja, de jó módú és jó nevű tímár. És örvendezett. Hát egyszer csak nyílik a kapu, már nem tudom, fél év múlva-e, hazajött. „Hát te miért jöttél haza? Vakáció van?” „Nem, én nem szeretem az orvosi pályát, én nem megyek vissza. Én ügyvéd akarok lenni.” Az öreg azt mondta: „Én nem nevelek gazembert. Mert az ügyvédek mind csalók, rablók, én becstelen embert nem nevelek.” Ilyen volt az apja, pedig neki is volt négy polgárija. „Na, azt mondta az öreg, hát hogyha én nem fizetek azért, hogy te ügyvéd legyél, akkor jössz, és csinálod a tímárságot.” És kellett csebrezen. Mert nagyon

sok víz kell a tímársághoz, ahogy mondta, és ketten vitték a vállukon a vizet egy nagy cseberben. Úgyhogy végül a jobb válla egy kicsit ki is állt az én férjemnek [a vízhordástól]. Na, de kezdett nekem udvarolni. Azt kérdezte apám: „De mire akar nőülni? Arra, hogy hordja az apjának a vizet? Szó se lehet róla.” A férjemnek a bátyja [Kósa László] Kökösbén [11 km-re Sepsiszentgyörgytől, délre. – A szerk.] a Hangyaszövetkezetnek volt a vezetője, ő tanult kereskedő volt, a férjemnek csak az érettségije volt, nem volt tanult kereskedő. Azt mondta az öreg [Kósa], hogy betábláztat [megterheli jelzáloggal az ingatlanát], fölvesz a bankban pénzt, és nyissanak egy üzletet, „Kósa testvérek”, egy fűszerüzletet. És nyitottak egy fűszerüzletet.

Volt eljegyzés a házasság előtt egy évvel, egy kicsivel nagyobb [mint az esküvőnk], de nem sokkal. Hosszú menyasszony voltam, hát Jenőnek meg kellett teremteni valami állást, hát apám nem [egyezett másképp bele]. Az eljegyzés a mi lakásunkban volt, szép lakást béreltünk édesapámmal 1929-ben, mikor hazamentem. Az eljegyzésen ott volt a férjemnek a szoros családja is: a szülei, a testvérei – a két bátyja és azok felesége és Rózsika meg a férje. De már az első unokatestvérek nem voltak meghíva. És nekem ezek [a rokonaim], akik [Nagy]Borosnyón voltak [az apja testvérei, a húga].

Egyházi esküvőnk nem volt. Én azt mondtam Jenőnek, hogy én nem hagyom el a vallásomat, ha nem is tartom, de nem hagyom el [lásd: vegyes házasság.]. Azt sem hiszem jobban, akkor miért? Jenővel ketten felsétáltunk a nagyborosnyói községhez, és azt mondtam, hogy aki ott van, az legyen a tanú. Hát egy mérnök lett a tanú, aki Brassóban, a cukorgyárban volt mérnök, és éppen odahaza volt, és egy gazda. Az van a házassági levelemben. Ott voltak a községhez elött, diskurált ez a gazda a mérnök úrral, és őket kértük meg, hogy legyenek a tanúk. A két nagynénim csinált egy jó, finom ebédet, süteményt, mindenfélét, de csak közvetlen a családnak. A férjemnek a szülei nem voltak ott [az ebéden].

Esküvő után [Sepsi]Szentgyörgyön laktunk, hogy ott volt a fűszerüzlet, amit a testvérevel nyitottak. És ő nem akarta, hogy menjek dolgozni. A Csíki utcában volt az üzlet, ahol most a könyvesüzlet van, a sarok mellett: „Kósa testvérek”. De hát a testvére [Kósa László] öt évvel nagyobb is volt, és az volt a kereskedő. Na most, mi történt? Az történt, hogy az én férjem nem tanulta ezt a mesterséget, ő méregetett. De a pénzt is a testvére szedte – csak felírták, ki mit vitt haza [és később fizették ki] –, ő vásárolt be az üzlet részére, ő kezelte a pénzt. Nem ment, nem ment [számunkra az üzlet]. Nem ment ez nekem be [a fejembe], mondtam Jenőnek: én ezt nem bírom, hogy Laci szedi a pénzt, és te kiszolgálasz. És ha nekem egy harisnya kell, én pénzt Lacitól kérjek?” Mondom, én ezt nem bírom, valamit kell csinálnunk. Nagyon nem szerettem.

Brassóban nyitottak a kereskedők egy nagy angró fűszerraktárat, hogy legyen magyar. Mert ugye a szászoknak volt mindnek nagy üzlete, és a magyar [fűszer]kereskedők Brassóból és Háromszékről elhatározták, hogy Brassóban ők is csinálnak egy nagy raktárat. Na, meghallottam, hogy keresik a raktárfőnököt. De én nem tudtam, hogy a férjem mennyire alkalmas, pedig már négyéves házasok voltunk. Nem tudtam, én ezen a téren nem ismertem. Nekem sejtelmem se volt róla, hogy ő nem tudja megtanulni. Hazajött, beszélgettünk, mondom: „Azonnal beadsz kérvényt, meg fogod pályázni.” Meg is pályázta. Sohase fogom elfelejteni, hogy mikor megpályázta, jó idő volt, kimentünk este sétálni. És sírt. Hogy mi lesz. Ő magában biztosan érezte, de én nem tudtam, hogy mire képes. Nem ismertem. Négy év alatt nem tudtam megismerni. Azt mondja: „Most itt hagyjuk az üzletet, a biztosat, és ha nem válik be az?” Mondom: „Nem baj, ha nem válik be,

fiatalok vagyunk, talpra esünk.” Úgy is volt, talpra estünk. Úgy talpra estünk, hogy másfél év alatt felmondtak neki. Én nem voltam elkeseredve. Soha nem jutott eszembe, hogy én milyen bátor voltam, de most, utólag, hogy egyedül vagyok, elgondolom, hogy én vajon most meg merném-e tenni azokat, amiket akkor.

Brassóban nagyon-nagyon magas házbérek voltak, hát abból éltek [a bérbe adók]. Vettünk ki egy kétszobás-fürdőszobás lakást, de nem első osztályút. Nagyon szép volt, de az előszobából csak a konyhába lehetett menni, és [onnan] a két szobába egyfolytában [azaz egymásba nyíltak a helyiségek]. És udvari volt [nem utcára nyíló]. És mégis kétezer-kétszáz lejt fizettünk. Na, ott van a nyakunkon egy nagy adósság [a lakbér]. Én kerestem a lakást [egy másik bérletet]. Véletlenül összetalálkoztam egy málnási ismerősömmel, és ő: „Hogy vagytok?” Mondom, hogy jelenleg úgy vagyunk, hogy nincsen állásunk. Azt mondja: „Te, hát ott van Bikszádon egy nagyon jó üzlet, vegyétek ki” [Sepsibükszád, románul: Bixad, Sepsiszentgyörgytől 31 km-re. – A szerk.]. Na, mondom, én megnézem. Bikszádon az állomás környékén több ház van, akkor is [volt]. Az egyik volt egy félemeletes, alul üzlet és korcsma. És el akarták adni az üzletet, mert az üzletvezető férjhez ment Kolozsvárra. Megnéztem magamnak, egyedül, hát a férjem azt csinálta, amit én akartam. Mert az én férjem szavak nélkül is elismerte, hogy ő nem érti az üzletet. Azért került ki [az állásából]. Nem tudta, hogy mit csináljon mint raktárfőnök. [Kivették az üzletet, és kiköltöztek Bikszádra.]

Hogy az állomáson laktunk mi, nagyon jó üzlet volt. Mert én abból az üzletből egy jól menő üzletet csináltam. Olyan kereskedés volt a miénk, hogy az egyik fele pálinka [kocsma], de a másik felében minden volt. Mindenfélét bevezettem, mert ügyes kereskedő voltam. Pedig nem tanultam. Én mindent árultam, nem csak azt, amit átvettem a volt üzletvezetőtől. Háromszáznál több favágó munkásom volt Barót környékéről, vágták a fát az erdőben, azok jöttek szombaton szalonna, túró, ilyesmikért. Ezek a favágó munkások az erdőbe egy hétre megvették az élelmet. Én a munkásokat nagyon kedveltem, és ők is engemet, mert mindent beszereztem, amit mondtak. „Naccsága, ezt tessék hozni. Nekem azt. Kell fűrész még.” És mondom: „Mit kell megnézni [a fűrészen], hogy jó legyen?” És mutatták, hogy hogy pengessem, hogy hogy kell hallgatni. Én mentem vásárolni, hát a férjem nem is tudott volna menni, nem is ismerte az árut. Én se, de én megtanultam, ő nem, mert nem érdekelte. Voltak régen a nagykereskedőknek utazóik, akik ajánlták az árukat. A nagykereskedő, mondjuk, fűszereket termelt [forgalmazott], akkor az utazója fölkereste falun és mindenhol a kereskedőket, ajánlta az üzleteseknek, hogy mijük van, mire van szükségük. És az üzletes mondta, hogy küldjön száz kiló cukrot, küldjön ezt, küldjön azt. Hozzánk például Brassóból, a vasüzletből is járt egy utazó. Én mindent hoztattam, mindent árultam, amit tudtam, hogy el lehet munkásoknak adni: munkásingeket, sötétebb ingeket, csengőórát kétfélét, bocskort, bakancsot, fűrész, viharlámpát kicsit, nagyot. Nagyon jó üzlet volt. Abból meg lehetett volna gazdagodni. Csak bérletet fizettem, a tulajdonos Málnáson lakott. De a lakás nagy volt, mert kiadó szobám is volt benne kettő, amit kiadtam.

Igen ám, de jött az iskola a gyermeknek. És Bikszádon egy erdőféleségen kell a faluba felmenni az állomásról – ugye, mi az állomáson laktunk. És én, buta – elfogult anyai szeretet –, azt mondtam, én nem adom őt ide iskolába. Elsősorban nem adom falusi iskolába, másodsorban pedig nem adom, hogy azon az erdőn keresztül menjen, mert még reggeliben nincs is úgy kivirradva. Mondom, Brassóba fogom adni. Bementem Brassóba, de nem vették fel a szász iskolába, mert volt egy törvény, hogy vagy a saját nemzetiségi iskolájába kell járni, vagy az államiba [lásd: zsidó

iskolaügy Romániában a két világháború között]. Na, hát nem vették föl, beírtam a református [protestáns] elemi iskolába. Egy ismerősöm ajánlotta nekem az evangélikus papot, hogy az befogadja a gyereket. Jól, gavallérosan meg kellett fizetni. Tényleg, fölmentem, kedvesen fogadtak, nekik volt még egy vele egykorú és két nagyobb fiúcskájuk. De alig telt egy hónap, megyek be, lássam, hogy szokott-e a gyermek. Hát az ágyban találok. És azt mondja a tiszteletesasszony, hogy lázas volt a gyermek, és hívott orvost is. „Na, mondom, összecsomagolok, és hazaviszem.” Ott úgy sajnáltam, mert feküdt egyedül, nem őrizték. Kétezer lejt fizettem havonta. De csak, mondom, egy hónapig járt, egy hónapot fizettem. Hazavittem, akkor másnap még lázasabb lett. És akkor – igazán hihetetlen, pedig esküszöm a leányom emlékére, hogy igazat mondok – azt mondtam a férjemnek, hogy „Csomagolok, és bemegyek Brassóba lakni. Kész”. Bevittem előre a gyermeket akkor éjjel, hogy megint lázas lett. Bevittem Brassóba, a szanatóriumba, szász apácafélék voltak ott. Mind a ketten ott voltunk, én is, a gyermek is.

És azt mondtam, most költözöm. Likvidáltam három hét alatt. Nekem rucáim, tyúkjaim voltak, mert ott olyan jó sík [volt a terület]. Olyan rucáim voltak, hogy volt a ház előtt egy patak, és abban lubickoltak, de mikor enni akartak, olyan édesek [voltak], eljöttek az üzlet ajtajáig – mert ott hozta ki Jenőke egy nagy lapáttal a kukoricát –, odamentek az üzlet ajtajáig, és „vák-vák-vák-vák”. Úgy kacagták a vevőim, hogy milyen édesek. Volt vagy hat lépcső, mert egy hegyoldalba épült ez a ház, és mikor elindult a férjem a lépcsőn, a rucák jöttek fel. Én eladtam egy románnak, likvidáltam, és bementem Brassóba. Kivettem ezt a lakást, ami nagyon jó állapotban volt, csak udvari lakás volt, Közép utcában a tízes szám, emeletes. A Hosszú utca elejéből nyílik ez a Közép utca, de mindjárt elől van a tízes, a negyedik vagy az ötödik ház. De nagyon szerettem azért, merthogy olyan lépcsőzetesen [volt építve]. Alul szoba volt, földszint, továbbmentél, akkor a lépcsőn mentél fel, de mégis földszinten volt.

Amit mi kivettünk [fűszerüzletet], jó üzlet volt, de a Forrás utcában, elég jó messze a lakásunktól. Lett volna jobb – azután győződtem meg, hogy amit én nem akartam kivenni, az jobb, forgalmasabb lett volna –, de azért, hogy az üzletbe le kellett menni négy lépcsőt, nem vettem ki. Nem tetszett nekem, hogy miért kell lemenni. Amit kivettem, ott hat lépcső volt felfelé. Fűszerüzlet volt, ott nem volt ing vagy ilyesmi, az fűszerüzlet volt. Én a gyermekkel [voltam elfoglalva], és ugye elég messze voltam az üzlettől, a férjem volt az üzletben. Na, de az én férjem olyan [kereskedő] volt, jaj, azt se tudtam, míg meg nem győződtem. Valamikor behívták egy hónapra katonai gyakorlatra a férjemet, és én akkor tudtam meg, hogy ő milyen kereskedő. Hát olyan kereskedő volt, hogy megrendelte a lisztet, kiöntötte [a tárolóhelyre], és mikor elfogyott, akkor adott telefont, hogy hozzanak [újat]. Mikor mentem, átvettem az üzletet, nézem, hát ez sincs, az sincs, amaz sincs. Akkor tudtam meg, hogy ő azt hiszi, hogy azt úgy kell, hogyha elfogy, akkor rendel. Mikor hazajött, mondtam neki: „Miféle dolog ez, édes fiam? Te árulsz, és mindig ott kell legyen még két porció. Ha lisztről van szó, akkor két zsák még mellette [a megbontott mellett]. Nem volt jó kereskedő, nem.

A férjem egyben lett volna nagy: gyönyörű, csodálatos szép hangja volt, biztos, abszolút füle [hallása]. Ez az egy tehetsége volt, abból kiváló lett volna, neves és híres. Ha énekesnek mehetett volna, ha Magyarországon vagyunk, mindegyiket [énekest] lekörözte volna. Össze se lehet hasonlítani Koós Jánossal [(Gyergyószárhegy, 1937) – énekes, színész, humorista, több televíziós műsor vezetője. 1960 óta táncdalénekes. – A szerk.]. Sepsiszentgyörgyön szólóénekes volt a férjem a szövőgyári dalárdában – vegyeskar volt –, a dalárdának a karmestere lejött hozzánk, mikor új dalt

akart betanítani, hogy „Jenő, légy szíves, énekeld nekem el”.

Mindenféle fűszereket árultunk [a fűszerüzletben], amit most is, és a finomabbnál finomabb cukorkákat. Olyan halvát azóta se ettem. Mert akkor jöttek be a törökök is, a bulgárok is, és ők hozták a valódi halvát. Ezzel, amit most lehet kapni, nem is lehet összehasonlítani. Nem azokból az olajmagokból van készítve. Szezámagokból préselték a halvát. Az nem morzsálódott, mint a mostani, hanem lapokra föl lehetett szelni. Olyan finom volt! Jöttek be a törökök, hozták a törökmézet, finomabbnál finomabb édességeket. Mint gyerekek a törökmézet szerettük, és még valami finom török édességet, annak a nevét elfelejtettem. A törökméz olyan volt, hogy kicsi bárdal vágták le, és ó, de finom volt. Hát ugye az az ő specialitásuk volt, nagyon sok édességet esznek a törökök, mert tiltja a bort a vallásuk. Nemcsak a bort, szeszes italt sem szabad nekik inni. Az nagy bűn, nagyon nagy bűn, mai napig is. És azért finomabbnál finomabb édességeket találtak ki, és csináltak.

Mindenfélét lehetett a fűszerüzletben kapni, mint ma. A neszkávét, az talán új. De helyette agyrafőre csináltuk a török kávé. Azt a kávé fel kellett főzni, úgy is hívták, török kávé. És direkt volt törökkávé-főző is, hosszú [magas], keskeny [edény]. Azt a láng felé tartottuk, és mikor habos lett, akkor levettük, hagytuk egy kicsit, hogy megszálljon. És ez volt a divat. Nem a nesz-, hanem a török kávé. Azt szerette a nép. Én is azt ittam, annak is a habját. Dzsemetet csak cukrász csinált, akkor csak cukrászdákban lehetett kapni, nem úgy, mint most, hogy a fűszerüzletekben is ott van. De mindenki [főzött otthon lekvárt], nem volt jó gazdasszony, akiről tudták, hogy a boltból veszi a dzsemet. Egy egyedülálló esetleg. Én megkezdtem az egressel, és mindenből tettem el. Hát szégyelltem volna. A kamrája mindenkinek tele volt. Uborka, minden. Nem az üzletből vettük a téli dolgokat. Azért kellett kamra, és az szégyen lett volna üresen. Még a lisztet is megvettük télire ősszel, egyszerre. Az szégyen volt, hogy januárban menjek az üzletbe lisztért. Az meg volt véve, a kamrából vettem ki a lisztet, a cukrot, a fuszulykát, a borsót, a lencsét, mindent. Ha tudtuk, hogy szegény [és azért nincs valakinek], akkor sajnáltuk. De ha tudtuk, hogy ő is meg kellett volna töltsen a kamráját, az szégyen volt. Az felületes, az nem gondos gazdasszony.

Ez az én történetem egyáltalán nem tartozik a vallásos zsidó történetekhez. Én mikor férjhez mentem, azt mondtam a férjemnek, hogy a vallásomat nem [hagyom el]. Ha nem is tartom, de nem hagyom el. Azt se hiszem jobban, akkor miért? Én már tizenhat évesen Hegelt olvastam. Én már kerestem, hogy miért. És akkor minnek csereberéljek vallást, ha én kételkedtem. De különben is, én ragaszkodni akartam [a vallásomhoz], ebbe születtem, [ebben] élt a nagymamám, nem bántom meg ilyesmivel. Azt mondtam a férjemnek: „Én nem térek át a te hitedre, de ha lesz gyerekünk, akkor azok reformátusok lesznek.” Én megtartottam anyyiban az én vallásomat, hogy megtartottam például az őszi ünnepeket és a karácsonyt [Hanuka].

Az őszi ünnepeket úgy tartottam meg, hogy az édesapám húgai Nagyborosnyón laktak. Feldobolyban is lakott édesapámnak egy női első unokatestvére a családjával. Feldoboly egy kicsi falu, azt hiszem, hogy három kilométerre van [Nagy]Borosnyótól. Azok őszi ünnepeken bejöttek [Nagyborosnyóra] a nagynénémhez. A[z ottani] szeszgyárosnak nagy lakása volt, zsidó ember volt, és ott egy szobát mindig rendelkezésére bocsátott az őszi ünnepeknek, a hosszúnapnak és az úgynevezett karácsony [Hanuka] két napjának [A Hanuka nyolcnapos ünnep de nem tartozik az ún. nagyünnepek közé. Félünnep, nem vonatkozik rá a munkavégzés tilalma. – A szerk.]. Más faluból is jöttek [Nagy]Borosnyóra zsidók, Rétyről [Háromszék vm.-i kisközség volt. – A szerk.] is, mert csak

itt volt egy szoba berendezve templomszerűen [imaháznak], csak ezen a kétnapos ünnepen [Hanukakor] és még amelyiken böjtölnek, a hosszúnapon – Jam Kipernek [Jom Kipurnak] hívják –, ezen a három napon volt lefoglalva ez [az imaterem]. Betettek padokat, székeket, ahova leültek [az emberek]. A fele részben csak nők, és a másik részben férfiak. Nem tudom, hogy volt-e függönnyel is elválasztva, nem emlékszem. És a szeszgyáros vallásos volt, valahol Zilah környékéről származott, nagyon jól tudott imádkozni, és nagyon jól ismerte a vallást. És az tartotta az istentiszteletet, és akkor a nagynénim, Gizella néni, aki elvette a húgomat örökbe, azt mondta [nekem], hogy szívesen lát, hogyha meg akarom tartani az ünnepet, ha akarok, jöjjen ki [Sepsi]Szentgyörgyről. Ugye, én nem tértem át, megmaradtam a vallásom mellett, és én Alpárral – két éves volt a fiam – kimentem, ezt a két napot [Hanukakor] megtartottam. Azt, hogy koplaljak, azért nem kellett kimenjek [Nagy]Borosnyóra, hogy megtartsam, tudtam koplalni itthon is, értem alatta a hosszúnapot. És akkor mindig kimentem két napra, a karácsonyi ünnepre, ezt a két napot mindig ott töltöttem. Annyi volt, hogy szebben, ünnepi ruhában voltunk felöltözve, ott imádkoztak, azt tudom, hogy héber nyelven volt felolvasva az ima, és tartottak egy beszédet, és jót kívántak az emberek egymásnak [Az interjúalany minden bizonnyal Ros Hásánára gondol, nem a Hanukára. – A szerk.]. És finomakat ettünk a nagynénéméknél, mert szerettek finomakat főzni a zsidók.

Húsvétkor megvettem a pászkát, azt szívesen elrágcsálgatta a férjem is vagy Alpár is, a fiam. De nem azt jelentette [nekem a Pészah], amit jelentett nagymamámnak, akinek külön [pészahi] edénye volt, azt csak az alatt a nyolc nap alatt használta, soha többet egész évben. Hát nem így, de a pászkát megvettem. Sőt, megcsináltam a knédlit [maceszgombócot], amit a húslevesbe tesznek. Miért ne csináljam meg? Az jó. Az jól esett a férjemnek is. De nem tartottam vallásilag [a Pészahot], nem. Megvettem ugye a pászkát, megcsináltam a knédlit, de nem azért, hogy ünnep. Másnap megehettem egy másik levest is, egy lebbencslevest. Ez a húsvéti ünnep, ennyit tartottam meg [a tradícióból], de ez nem tartás.

A véletlen úgy hozta, hogy jöttek a vasgárdisták. 1938-ban Bikszádon volt nagyon jól menő üzletünk. 1938-ban már nagyon lehetett érezni a vasgárdistákat Romániában. Mindenütt voltak, betették mindenhova a lábukat. Nagyon kezdett uralkodni a Vasgárda, és jól lehetett hallani, hogy Hitler miket csinál. Régebben Ausztria, Magyarország egyben volt. De 1919-ben szétváltak, önálló lett Ausztria. És ő önálló akart maradni, de Hitler magához [Németországhoz] akarta csatolni. Ezt úgy hívták, hogy Anschluss. Mindenütt Hitlert hallottuk, ide vonult be, oda vonult be, minden nap valamit hallott az ember. És minket kedveltek, nagyon becsületesek voltunk, nem [úgy,] mint a legtöbb kereskedő. És a jegyző is kedvelt, pedig román ember volt. És eljött egyszer az üzletbe, és azt mondta: „Doamna [asszonyom (román)], a gárdisták fognak hatalomra kerülni, és tessék áttérni, tessék elhagyni [a zsidó vallást], mert rossz sorsuk lesz a zsidóknak. Hát tetszik látni, mi megy végbe.” Már nem tudom, hogy el volt-e már menekülve a király [lásd: II. Károly román király] – mert ő is ugye zsidó nővel menekült [Lupescu Elena, szül. Wolf Magdára (1895–1977) utal itt Kósa Alice, aki Nicolas Grünberg zsidó gyógyszerész lánya és a román király hivatalos szeretője volt. 1940-ben, a király lemondatásakor együtt menekülnek Portugáliába, 1947-ben feleségül vette Rio de Janeiróban, Brazíliában. – A szerk.] –, nem esküszöm meg, de úgy jön, hogy már el volt menekülve ő is a Vasgárda elől. Azt hiszem, hogy Németországban már megkezdődött az üldözés. „Tessék áttérni.” Mondom: „Jó, ön tudja.” Azt mondja: „Ne csináljon semmit, ne is tessék jönni, én kiállítom, aláíratom...” [a papírt], hogy én ott hivatalosan kértem a vallásom elhagyását és a református vallás felvételét. Meg is csinálta, el is hozta nekem, és azt mondta, hogy „Tessék

elmenni a málnási paphoz, és neki is bejelenteni”. Tőkés Lászlónak, a püspöknek a nagyapja volt Málnáson a pap. De már több volt, egy ranggal magasabb volt, mint egy pap. Én el is mentem Málnásra, és mondtam, hogy hogy volt, azt mondta, jó, elismerte [az igazolványt], csak kellene, hogy én járjak [hittanórára], hogy tanuljam meg a[z egyházi] törvényeket, hogy tanuljam meg a kátét [A Heidelbergi Káté kérdés-felelet formájában megfogalmazott református hitvallás. – A szerk.]. Hát én nem mentem, hogy én utazgassak. Mondtam, jó. Elismerte, nekem hivatalosan megvolt, hogy én át vagyok térve, és kész. Nem törődtem [a hittanórákkal], nem mentem. De nem is tudtam, hogy milyen is lesz egy fasizmus, ha Romániába felülkerülnek a vasgárdisták.

Csak két évet voltunk [Brassóban], és 1940-ben visszajöttünk Sepsiszentgyörgyre. A férjem, hogy kereskedésük volt egy kicsi ideig a bátyjával, ismerte a kereskedőket. A románok alatt a magyar uraknak kereskedésük volt. A román világban nem volt úgy állásuk, mert ugye dzsentrinek tartották magukat, és nem akartak a románoknál kicsi hivatalnokok lenni, inkább nyitottak üzleteket. Aztán amikor 1940-ben magyar világ lett [lásd: „magyar idők” (1940–1944); második bécsi döntés], mind[ből] szolgabíró, főispán, alispán lett [lásd: főispán – alispán; Szolgabíró – ő állt a vármegye területi alegysége, a 16–18. század között kialakult járás élén. Minden járásban egy főszolgabírót és több alszolgabírót választottak (1870. évi XLII. tc.), egy-egy alszolgabíró a járást kisebb részekre osztó kerületben látta el a szolgabírói feladatokat (a főszolgabírónak is volt saját kerülete). Ők közvetítették a vármegye rendeleteit a községekbe, és felügyelték a végrehajtást. Szerepük volt a területi igazságszolgáltatásban és közigazgatásban (adókvetés, mozgósítás, rendészet stb.; jelentéktelenebb polgári perekben és kihágások esetén önálló fórumként döntöttek). A tisztség 1950-ben szűnt meg, a tanácsrendszer létrehozásával. – A szerk.]. Barabás és Sipos volt például az egyik fűszerkereskedés, Síposból lett szolgabíró, és Barabásból alispán 1940-ben. És akkor azoknak a révén kapott állást a férjem. Az alispáni hivatalban, a szolgabírói hivatalban tisztviselő volt. Persze nem egy nagy állásba tették, hanem egy kicsi állásba. Azt tudom, hogy százötven pengő fizetése volt. Hoztunk ugye egy pár lejt [magunkkal Brassóból, ami Románia maradt] – aminek aztán fele elment, mert ellopták –, és elhoztunk a fűszerüzletből mindent, az összes fűszert, ami volt.

Én mindig a magyarokkal éreztem, magyarok társaságában voltam, és mai napig is a magyaroknak drukkolok mindenben. Magyarországnak annyi jót csináltak a zsidók. Mert nem volt iparuk [a magyaroknak], semmi. Pesten német újság volt, német színház, hogy ne csak a zsidókról beszéljek. Mert bejöttek a svábok [lásd: magyarországi német kisebbség], és Budának egy része, és Pestnek egy része kimondottan sváb [volt]. Azért van annyi német nevű magyar. És Kolozsvár volt a magyarabb, sokkal magyarabb [mint Budapest]. Ott volt a [magyar] színház, ott voltak [magyar] újságok, és lett aztán Budapest[en is]. Aztán nagyon sokan vissza is vedlettek a magyar világban hirtelen [németté], 1940-től. Nem tudtak már németül, mert másod- vagy harmadrendű leszármazottak voltak, de hogy Németország olyan diadalmas volt, hogy napok alatt döntött országokat porba, nagyon sokan a svábok közül, különösen a fiatalok, „Heil Hitler” annyit megtanultak rögtön.

Sepsiszentgyörgyön a Közfürdő utcában laktunk, most is megvan [a ház], mert a románok elmentek, és kibéreltünk egy szép egyemeletes lakást – szép volt legalábbis –, körülvéve kerttel, elől jó nagy területtel. Az egy három szoba-konyha-fürdőszobás lakás volt. Egy román családnak a tulajdona volt, a románnak magyar volt a felesége, de románabbnak érezte magát, mint a férje. És ugye azok [1940-ben] elmentek. A románok elmentek [Sepsi]Szentgyörgyről, egy-kettő, ha mert

maradni. Mert csúfak voltak a székeleyek, bevették az ablakát mindeniknek, nem mertek kimenni [a házból a románok]. A román megbízott valakit – egy magyar embert –, azon keresztül fizettük a lakbért. És ott laktunk.

A fivérem elment [látogatóba] Pestre a feleségével – Budapesten nekem van ma is élő első unokatestvérem –, és hozott nekem egy [harisnya] szemfelszedő tűt. Megvan most is. De nem olyan egyszerű, hogy csak a horga van, hanem úgy van megcsinálva, hogy egy picit rugós. Na, akkor én nekiültem, és megtanultam harisnyafelszedni [A selyem- és nylonharisnyán leszaladt szemeket „felszedni”. – A szerk.]. Olyan gyorsan tudtam majdnem, mint a gép [Nemcsak tűvel, hanem egy mechanikus ún. szemfelszedő géppel is lehetett harisnyát javítani. – A szerk.]. Úgy megszokta már a kezem. Én azzal többet kerestem, mint a férjem, mert probléma volt a harisnya, nem volt olyan egyszerű, hogy bemegyek a boltba [és veszek]. Hol volt, hol nem. Nagyon sok munkám volt, mindig éjjel fél kettőkor feküdtem le. Mert nappal főzni is kellett, takarítani is kellett. És három szobám volt, egyet kiadtam, szedtem a szemeket, semmi[ben] hiány[t nem láttunk].

Ezt a [kikeresztelkedési] papírt elfogadták, mert az volt a törvény, hogy akik vegyes házasságot kötöttek, és a zsidó származású hitves át van térve, azokra nem vonatkoznak [a zsidótörvények, lásd: zsidótörvények Magyarországon; a zsidótörvényeket 1941 márciusában terjesztették ki a második bécsi döntéssel 1940 augusztusában visszacsatolt Észak-Erdélyre. Mind az első, mind a második zsidótörvény értelmében vallási alapon az a személy kapott mentességet, aki 1919. augusztus 1. előtt /július 31-ig/ előtt tért át valamely más bevett felekezetre, és azóta annak tagja volt. Ő azonban nyilván nem az 1938-ban kiadott „papír” miatt kapott mentességet: a zsidókra vonatkozó rendeletek alól mentesítettek körét a Sztójay-kormány 1730/1944. M.E. számú rendelete határozta meg. A gettósítást – és ebből következően a deportálást – előíró rendelet (6163/1944. B.M.) nem vonatkozott – többek között – a vegyes házasságban élő zsidókra és leszármazottaikra (Randolph L. Braham: A népiirtás politikája, A Holocaust Magyarországon, Budapest, Belvárosi Kiadó, 1997, 551. oldal.) – A szerk.]. Horthyig elfogadták [lásd: Horthy-korszak], de Horthy után jött Szálasi [lásd: Szálasi Ferenc].

Szálasi aztán nem fogadott volna el semmit, mert tizenöt-tizenhat-tizennyolc éves kölyköket is összetoborzott, és azok a Dunába lőtték a zsidókat [lásd: zsidók Dunába lövése]. Hát a híres világbajnok kardvívót is elkísérték a Dunáig, és oda belelőtték, mert zsidó volt [Minden bizonnyal Petschauer Attilára gondol. Petschauer Attila (1904–1943) – kardvívó, újságíró. 1928-ban Amszterdamban és 1932-ben Los Angelesben tagja az olimpiai bajnok kardcsapatnak, 1928-ban második, 1932-ben ötödik helyre került az egyéni kardversenyben, az Európa-bajnokságok során egyéni versenyben többször első-második-harmadik helyezett, a Nemzeti Vívó Club tagjaként 1928–31 között 17 alkalommal volt válogatott. Visszavonulása után „Az Est” munkatársa volt. 1942-ben munkaszolgálatra hívták be, Davidovkánál pusztult el (Kárpáti Károly visszaemlékezése szerint metsző télközepi hidegben megparancsolta a keret, hogy vetközzön le, másszon a fára, és kukorékoljon, mint egy kakas. Közben vízzel locsolták. Ráfagyott a víz, és röviddel azután meghalt). – A szerk.]. Szerencsére Szálasi még nem ért el ide, [Sepsi]Szentgyörgyre, erre a részre, folyt a háború, ugye. Itt 1944-ben, hamarabb valamivel – egy hónappal vagy kettővel vagy hárommal –, hogy lemondott Horthy, már benn voltak a románok és az oroszok. Már bejöttek. Itt voltak Őrkőn [A Cenken, Brassó délkeleti oldalán emelkedik a 957 m magas Cenk-hegy. – A szerk.].

Az anyai nagymamám, szegény, egyedül volt, miután én [1929-ben] eljöttem. Ahogy volt, ki kellett jöjjön a lakásból 1944-ben, amikor elvitték, deportálták, és az ajtót lepecsételték. És ami ott [a házban] volt, a kicsi holmija, levelek és minden, az ott maradt lepecsételve. Azért nincs róla fényképem sem. [Sepsi]Szentgyörgyön kellett viselni a sárga csillagot [lásd: sárga csillag Magyarországon], de az már 1944-ben volt, nemsokára elvitték teljesen őket. Énnekem nem kellett viselni a sárga csillagot, mert én kivételezett voltam. Másik szabályzat volt például, hogy a zsidó családok – mindegyiknek cselédje volt – nem volt szabad fiatal keresztény alkalmazottat tartsanak, csak időset [A magyarországi zsidótörvények értelmében zsidók háztartásában nem alkalmazhattak keresztényt – se fiatal, se időset. – A szerk.].

Szörnyű idők voltak. Szörnyű. Hogy megváltoznak az emberek! Én is már hároméves koromtól itt éltem, [Sepsi]Szentgyörgyön! És volt iskolatársaim között voltak, aki úgy csináltak, mintha nem látnának, nehogy szóljak az utcán, kompromittáljam őket azzal, hogy szólok [hozzájuk]. Volt olyan. Volt, hogy még kérdezett is ezt-azt az iskolában tőlem, és akkor jött ez a világ, és láttam, hogy úgy csinál, mintha nem látna. És akkor én is direkt kerültem, nem közeledtem senkihez, hát tudtam, hogy én megbélyegzem. Nem szóltam volna az utcán egyikhez sem, mert rossz néven vette volna. Ilyen volt a világ. Olyan hamar hajlanak a rosszra az emberek, sokkal hamarabb, mint jóra. Jóra nem lehet olyan hamar megtanítani őket, hogy légy jó, adjál egy ruhát a ruhádból, nem. De a rosszat, igen.

A zsidó férfiakat egy napon vitték dolgozni a mezőre. És hangosan kiáltották: „Előre a cigányok, és csak azután a zsidók!” És voltak ott ugye kereskedő emberek [a zsidó férfiak között], és ha iparos is volt, jobb iparos, elég jómódú volt a [sepsi]szentgyörgyi zsidóság. Mellettem állt Jenőnek az első unokatestvére, és egy nagyon jól ismert gazda volt mellettünk. A Jenő leány unokatestvérének a férje nagyon jó kárpitos volt, jómódúak voltak, református emberek voltak, de volt elég zsidó kuncaftjuk is. Jól ismerte ezeket a zsidó embereket, akiket vittek, és látta, ahogy az élelmüket is cipelik, és megsajnálta őket, és ott hátul azt mondta, hogy „Szegény zsidók!”. Na, ezt kellett, hogy meghallja az a száznyolcvan centis férfi: „Mit mond maga? Vigyázzon, ne halljam még egyszer, mert maga is odakerülhet!” Ilyen világ volt. Úgy megváltoztak egy pillanat alatt, azelőtt, míg ez a fasiszta világ nem volt, eszükbe se jutott, hogy antiszemita legyen. Mindenki megváltozott, cakompakk! Nagyon kevés kivétel volt. Volt, de kevés. Nagy műveltség kellett hozzá. De nagy műveltséggel is meg tudták győzni az embereket. De mivel győzték meg őket, hogy így ki akarták mind egy szálig irtani a zsidókat!?

És sok mindent direkt csináltak, azért, hogy megbüntessék, hogy kigúnyolják, hogy kicsúfolják [a zsidókat]. Például, mikor lezuhant Horthy Miklósnak a fia, Horthy István [1942. augusztus 20-án bűcsübevetésének szánt repülésekor elvesztette uralmát Héja típusú gépe felett, és lezuhant. Halálát máig is találgatások övezik, de a szakemberek többsége a nehezen vezethető gépben és Horthy István gyakorlatlanságában látja a baleset okát (http://www.bibl.u-szeged.hu/bibl/mil/ww2/who/horthy_istvan.html). – A szerk.], akkor egy addig jó ismerős – nem tudom, hogy mi volt ez a férfi, de tudom, hogy tanult ember volt – odament a Frank Sándor [Hartmann Reginának (Hartmannné, szül. Féder Teréz lányának) a férje] lakására, és becsengetett, hogy gyászszalagot akar tenni a kabátjára, és legyen szíves, adjon neki. „Hát – azt mondja [Frank bácsi] –, az üzlet be van zárva.”. „Nem baj, ha be is van zárva, de tessék adni, mert ki kell tenni azt a fekete szalagot, meghalt a kormányzóhelyettes” – mert az volt István, Horthynak a fia, Horthy megválasztotta, hogy ő legyen majd az utódja. Akkor Frank bácsi kiment, levágott egy akkora

darabot egy fekete szalagból, és odaadta. „És mennyibe kerül?” Hát nem tudom, ötven bani vagy egy lej, a rendes kicsi ára. Na, másnap a „Székely Nép”-ben megjelent a cikk: „Frank Sándor, kihasználva a kormányzóhelyettesünk tragikus halálát, kiállt az üzlet elé, és gyászszalagokat árult a járókelőknek.”

A „Székely Nép” volt a [sepsi]szentgyörgyi újság, napilap volt, nem hetilap. Jó szerkesztősége volt. Egyszer ki is jött egy gúnyos cikk a „Székely Nép”-ben, úgy örvendtünk, kacagtunk. Egy cikk földicsérte a székely népet, de abban beletéve, minthogyha a fasisztákat dicsérné, egy olyan cikk volt. Hogy ilyen, hogy olyan, hogy olyan ügyesek, és nem tudom mi, szóval nagyon dicsérő cikket írt a székely népről valaki ismeretlen, mert az volt aláírva – annyiszor elmondtam utána is, hogy még ma is tudom –, úgy írta alá, hogy Kotári Sipkos Ákos. A lap ugye kitette a cikket, és még jött egy cikk, amelyikben dicsérték Kotári Sipkos Ákost, hogy ismeretlen küldte be a cikket, és milyen jól ismeri a székely népet. És akkor egy hét múlva megszólal a Kotári Sipkos Ákos, hogy olvassák visszafelé el [a nevét], és megtudják, hogy ki. Hát visszafele az volt, hogy: „Soká sok pisi rátok.” Ez volt a Kotári Sipkos Ákos. Kigúnyolta valaki. De előre úgy dicsérték Sipkos Ákost, és utána így leleplezte saját magát.

Amikor a városban összeszedték a zsidókat, a szegény nagymamám nyolcvankilenc éves volt akkor, és ő el kellett menjen [a gettóba]. Ahol Ceaușescu idejében a tüdővészlege volt a kórháznak – most nem tudom, hogy mi –, oda gyűjtötték össze a zsidókat. Akartam vinni egy kicsi élelmet egyszer nagymamámnak, míg itt volt Sepsiszentgyörgyön. Összebeszéltünk egy keresztény ismerősömmel, Bogdán Ilonkával, akinek a férje volt zsidó, hogy próbáljunk beadni csomagot. Ilonkának a férje munkaszolgálatos volt valahol ebben az időben, mikor itt összeszedték a zsidókat, ő az anyósának akart [élelmet vinni], már idős nő volt. Már nem tudom, mit sütöttem, valami mézest, hogy jó tápláló legyen, azt csomagoltam, és vittem. Egy hadnagy volt az udvaron, mert olyan öt-hat-hét éves gyermekek voltak kint az udvaron, és játszódtak. Mondom, próbáljuk megkérni [a hadnagyot], hogy beadhassuk. Elvette a csomagokat a hadnagy, és azt mondta, hogy a gyerekeknek adja. És tényleg ott kibontotta a csomagokat, és a gyerekeknek elosztotta. Hát örvendtünk annak is, de mégis mind a ketten azt szerettük volna, ugye, hogy az kapja meg [akinek vittük]. Én pláne, hát a nyolcvankilenc éves nagymamám is éhen haljon? [Sepsi]Szentgyörgyön nagyon keveset voltak, nem tudnám pontosan megmondani, egy hetet vagy két hetet, aztán elvitték őket, úgy hallottuk, hogy [Szász]Régenbe, utána aztán Németországba [először Auschwitzba], és én többé nem láttam a nagymamámat.

És ez egy másik történet. Hivatalba került ugye a férjem, és jóképű férfi volt, meg kell adni. Százhetvenhét centi, nem olyan magas, de azért elég. És ott belegabalyodott egy leányba, aki tizenöt évvel fiatalabb volt nála. Délután is bement, hogy neki túlórázni kell, mindig ment erre, arra, amarra. Szólóénekes volt a férjem a [sepsiszentgyörgyi] dalárdában, és a dalárda meg volt híva ide-oda, a Szent Anna-tóhoz is mentek kirándulni, ő mindig ment, de egyedül [nélkülem]. És ez így ment. A korzó az divat volt minden városban annak idején. Akartam menni sétálni a korzóra, neki dolga van, hát mi ketten, a gyermekkel jártunk. Úgy is ismertek már. Még fiatal voltam 1943-ban, bár volt egypár ősz haj[szál]am, de úgy mondták nekem, hogy „az a szép”. Egy alkalommal, valami hivatalos ünnep volt, ami istentisztelettel kezdődött, és a templomba mentek istentiszteletre. Én hallottam ezeket a dolgokat, nekem megmondták a kolléganői, hogy Kósa [úr mit művel], és gondoltam, hogy na, most megnézem, hogy mit csinál. Meg is álltam a református templom kapujában, és [gondoltam,] meglesem. És látom, hogy kijön az egyik, és utána kijön a

másik. És ahogy odaérnek [mellém], a férjem meg se állott, továbbment, és én Ilonkát megfogtam, és mondom: „Most megyünk, és megkérdezzük Kósa urat, hogy melyikünket akarja. Mert én elmegyek, de tudjam meg.” Na, úgy is volt. Mert ő továbbment, de nem ment teljesen el. Bementünk a parkba, és akkor megkérdeztem: „Szereted Ilonkát?” Azt mondja: „Szeretem.” „Akkor engem nem.” „De, azt mondja, téged is.” Mondom: „Ez nem megy, kettőt. Se Ilonkának nem jó, se nekem.” „Na, jó akkor, majd meglátjuk.” Azt mondja: „Mindjárt jövök vissza.” Elmegy. Nem tudom, mennyi idő telik bele, egy óra, jön vissza, azt mondja: „Elintéztem.” És jelentkezett önként katonának. 1943-ban jelentkezett először. És én reszkethettem, hogy ebben a fasiszta világban itt maradtam a gyermekkel, és ő elment a frontra. Csak szerencsére, hogy tudtam harisnyaszemet felszedni. Becsületes volt, mondjuk, ezen a téren, nem tehetett róla, hogy szerelmes lett, de mégse akart elhagyni. Én így fogtam fel az első elmenetelét. Mert ha el akart volna menni, huszonnégy óra alatt mint zsidó származású [feleségtől], elválasztottak volna egy magyar embert, örömmel.

Nem tudom, meg van-e még a levele, amit írt nekem onnan, hogy én voltam csak az egyedüli, akiben mindig bízhatott. És én azt a levelet megtartottam. Megint magamat dicsérem, de én olyan szilárd voltam, az életben mindent én kormányoztam, csak az elsőt adta az apja, hogy csináljanak üzletet, tovább mindent, mindent... az én két vállamon nyugodott a családi élet, tessék elhinni. Ő azt érezte, hogy ő nem tudna teremteni megélhetést, hogyha elment inkább csebezni. Az apja nem akarta ügyvédnek, ő nem akart az orvosira járni, mert irtózott, utálta az orvost, és inkább ment, hogy a cseber vizeket hordja a tímárműhelyben. Nem tudott teremteni semmit magának, de este elmentek inni. Nagy ivók voltak, mert fogadalmuk volt, a férjemnek és barátainak, hogy vizet nem isznak.

Másodszor is elment, 1944. szeptemberben, ugyancsak a magyar hadseregbe jelentkezett. Nagyon szeretett felöltözni hadnagyi ruhába, mert jól állt neki. De akkor én küldtem. Mert féltem, hogy ráfogják a románok, hogy „fasiszta”, mivel önként jelentkezett [1943-ban a magyar hadseregbe]. Mindenki elmenekült eleinte, alig maradt valaki, pár asszony, azután szivárogtak vissza. De mikor bejöttek az oroszok, és bejöttek a románok, elmentek, féltek. Mert fogták össze a [magyar] férfiakat, és vitték Brassó mellé, ott volt egy hely, ahova betömörítettek nőket, férfiakat, és vitték ki Oroszországba. De legnagyobb része meghalt, különösen a férfiak. [„A szovjet fogságba esett civil magyarok és magyarországi németek száma 200-250 ezer főre tehető. A katonákkal és a Kárpátaljáról, valamint Észak-Erdélyből és a Felvidékről elhurcolt civilekkel együtt a szovjet fogságba esett magyarok teljes száma meghaladja a 600 ezret; közülük legalább 200 ezren sohasem tértek vissza a szovjet táborvilágból” (<http://or-zse.hu/resp/ronatamas-holocaust2006.htm>). – A szerk.] Másodjára én küldtem el a férjemet. Azt mondtam neki: „El kell menj. Mert hallgass ide, itt egy eset van. Önként jelentkezted a fasisztákhoz, nem kutatják, hogy te lelkiileg [lelki okokból] mentél el, hogy nem akartál tőlem [elválni]. Az lesz az első, hogy lefognak – mondom –, nem érek veled semmit. Sokkal rosszabb. Így remélhetem, hogy még találkozunk, de ha elvisznek, biztos, hogy nem fogsz élve hazakerülni. Tehát nincs értelme, hogy itthon maradj. Menj el, mert így reménykedhetek!” Jaj, édes jó istenem, milyen jól tettem! Mindig azt mondtam, hogy jó előérzetem van a rosszra.

Magam előtt le kell hajtsam a fejemet, hogy én vállaltam azt, hogy egy gyerekkel és eggyel a jövőben, mert négy hónapos terhes voltam, elküldtem őt a frontra, az ismeretlenbe – levél nincs. És én semmi nélkül, az égvilágon semmi nélkül itt maradtam másfél gyermekkel. Nem nagyon ellenkezett, pedig tudta, hogy most kenyér nélkül [maradunk].

Itt sebesült meg a Cenken [Brassó mellett], 1944 szeptemberében. Repeszsebeket kapott, úgyhogy a háta, válla tele volt szilánkokkal. És volt a fején is. Felültették itt a vonatra sebesülten, én többet, míg haza nem jött másfél év múlva, nem tudtam róla. Itt megsebesült, sebesülve vitték a kórházvonattal, valahol kórházban volt, és onnan, mikor felépült, kerülhetett Csempeszkopácsra [Vas vm.-ben lévő kisközség volt, Szombathelytől 20 km-re. – A szerk.]. Csempeszkopácson volt a férjem egy darabig a hadsereggel, míg kivitték Németországba, biztosan a frontra, mert elfogták az amerikaiak. Németországban volt fogságban. Ott annyiban nagy szerencséje volt, hogy az amerikaiak adtak cigarettát. És őt én [előzőleg] leszoktattam a cigarettázásról, mert még éjjel is felébredt, meg volt szokva, hogy éjjel is egy cigarettát elszívott. És mennyire hálálkodott, hogy leszoktattam, és mennyi mindent tudott még pluszban venni [a cigaretta árából]. De én nem tudtam erről semmit se. Csak egy kicsivel azelőtt, hogy hazajött, hallottam róla, egy férfi írt egy levelet [Székely]Udvarhelyről, hogy „Tessék nyugodt lenni, mert Jenő jól van, együtt voltunk fogságban, és nagyon hamar [haza fog jönni]”. 1946. februárban kaptam ezt a levelet [Székely]Udvarhelyről, és márciusban hazajött a férjem. Hazahozott egy fényképet, olyan mosolygós rajta, azt érdemes megnézni. Azt hordozta is magával, olyan hiú volt, hogy mutogatta azután is sokat a képet. Egyet hozott haza, de hát egy fényképészhez nem megy be az ember, hogy egy képet csináltasson, a fényképész úgyis hármát csinál. A szomszéd férfi is ott volt, és ő mondta, hogy egy fiatalasszonynál volt [elszállásolva]. Hát, ha fiatal, akkor biztos, hogy legalább egy képet ott hagyott.

A férjem nem vette volna jó néven, nem akarta engedni, hogy dolgozzak. Jó, nem volt kedve, hogy menjek dolgozni, de én kitaláltam [mindenfélét], mert nem tudta volna ő a fizetéséből a családot fenntartani. Közben négyen lettünk a családban, és az ő ezernégyszáz lejes fizetésével nem tudtunk volna [megélni]. Mindenfélét kitaláltam. Főztem a csokit, töltöttem lapokat finom dobostortakrémmel, és házicsokit, tésztát árultam, szerény kamattal, hogy úgy mondjam. Egy lejért adtam egy darab csokit is és a tésztát [süteményt] is. És közben éjfélig szedtem a [harisnya]szemeket, én többet kerestem, mint a férjem. Mert én nem bírtam, nekem kellett... [a pénz]. És ott volt a két gyermek. Aztán németet tanítottam [otthon], volt, hogy kilenc tanítványom volt [egy tanév alatt].

Én későn mentem dolgozni, csak hat évet és nyolc hónapot dolgoztam. Annak is van története – ilyen kicsi semmi történetekből áll az élet. Mert nem voltam éppen csúnya, a férjem nem akarta engedni semmiképpen, hogy én menjek állásba. Ő megcsalt engem, de azt nem bírta elviselni, hogy én megcsaljam. De nekem ilyesmi eszemben sem volt. Óvodista volt Juditka [Kósa Alice lánya]. Ebben az utcában, kéznyújtásra tőlünk lakott egy jóképű elvált asszony – ő is Aliz volt – egy ötéves leánykával, Ildikóval, aki járt Juditkához játszani. És itt volt a leányka Juditkánál játszani. Juditka szerette a kicsi babákat, egy csomót vettem neki, és rongyocskába – öt éves volt, de – lyukat vágott, felhúzta [a babára szoknyának]. És három óra körül nyílik a kapu, jön a férjem. És a leányka azt mondja: „Jön Kósa bácsi.” Leesett az állam. Mondom: „Édes kicsi szívem, te ilyen jól ismered Kósa bácsit? Hát te honnan ismered?” „Szokott hozzánk járni.” Á, úgy vagyunk, hogy itt a szomszédban, és Kósa bácsi szokott oda járni. Hát akkor gondoskodjunk, mert nem lehet tudni. Én öregszem. Jól kerestem, mert szemet szedtem, házi csokit árultam, küldött a húgom mindent Brassóból nekem, kávé, amit el tudtam adni. Úgyhogy semmiben nem éreztem hiányt, de az nem egy biztos talaj. Nekem kellett egy biztos talaj. Nahát, ha ő oda jár, akkor én megyek irodába. És elmentem dolgozni, az ő akarata ellenére, mert akkor gondoltam magamban, hogy mi lesz, hogyha

telik az idő, és itt hagy? Akkor én valamit kell csináljak.

És jelentkeztem a [z állás]közvetítő irodába, és úgy kerültem állásba 1952. augusztus elsejétől. A megyénél voltam az Agricolának a főkönyvelője. Volt tíz pontom, tíz faluban volt agrármérnök, az is hozzám tartozott. Én nagyon szerettem könyvelni, és azt tanultam, igaz, hogy már mindent [elfelejtettem]. De nagyon hamar megtanultam újra, és egyszerűbb könyvelése volt az Agricolának, mint ha gyárban lettem volna főkönyvelő. A gyárban talán el sem vállaltam volna, de ez egy kicsi [vállalat volt], tíz pontom [falum] volt, jól meg tudtam csinálni.

1958-ban beteg lettem, három hónapig volt állandó lázam, felmenő lázam, sokáig nem tudták az orvosok se, hogy mi bajom van. Aztán rájöttek: szívbillentyű-szűkület. Másodfokú rokkant lettem a szívemmel, már akkor megállapították, hogy balra két és fél hüvely, jobbra három és fél hüvely a szívem, kétszázon felüli a vérnyomás. És én tessék, 2005-ben élek. És az én drága gyermekem nincs. Most is nagy a szívem. Tavalyelőtt voltam az unokámmal egy nagyon kedves román fiatal orvosnőnél, azt mondtam neki, hogy azért élek még, ennyi év után is, mert én nem szedtem a gyógyszereket [amiket felírtak].

1959. április elsején tettek nyugdíjba, mögöttem volt hat év nyolc hónap, annyit dolgoztam. Nekem csak egy kicsi nyugdíjam volt, én hétszáztizennégy lej nyugdíjjal mentem. A férjem 1988-ban meghalt, tizenhét éve egyedül élek.

A fiam 1931-ben született. Én tizenhat éves koromban olvastam Herczeg Ferencről a „Pogányok”-at [Herczeg Ferenc (1863–1954) – író, újságíró. 1891-től Rákosi Jenő „Budapesti Hírlap”-jának belső munkatársa, 1894-ben indította és 1944-ig szerkesztette az „Új Idők” c. szépirodalmi hetilapot, 1903-ban egyik alapítója s megalapításától főmunkatársa „Az Újság” c. lapnak. 1896-tól két cikluson át országgyűlési képviselő, Tisza István politikájának híve. Együtt indították 1911-ben a „Magyar Figyelő” c. politikai lapot. 1927-től a felsőház tagja. 1919 után tevékenyen részt vett az irredenta revíziós mozgalmakban, 1929-től a Revíziós Liga elnöke. Regényeiben leginkább a korabeli dzsentritársadalmat eszményítette. Népszerűek voltak történeti regényei (Magyar Életrajzi Lexikon). – A szerk.]. És a „Pogányok”-ban a besenyő királyfi Alpár volt, nekem a könyvön keresztül megtetszett a szép besenyő királyfi, és azt mondtam, ha fiam lesz, a neve Alpár lesz. Így is volt. Fiam lett, és én Alpár nevet adtam. De a megyében senki nem hallotta az Alpár nevet. Azt mondja a pap: „Édesem, hát maga Alpár nevet ad, hát az nem név, az pusztaság. Alpár az egy pusztának a neve, ahol csak háborúzás volt.” Mondom: „Nem baj, én ezt a nevet adom, mert ez egy besenyő királyfinak volt a neve. Tessék beírni.” [A fiam] Jó futballkapusnak indult. Volt egy darabig kapus Sepsiszentgyörgyön, a B osztálynak [védett]. Marosvásárhelyen A osztályos csapat volt, és onnan valaki meglátta Alpárt védeni, és felcsalta Marosra [Marosvásárhelyre]. Így került ő [Maros]Vásárhelyre, hogy felvitték oda kapusnak. Az első feleségét Puiu Magdának hívták, tőle lett egy fia, Alpár, aki Németországban van. Alpárka nálam több nyarat töltött, és én őt is tanítottam az eszperantóra. Mondom: „Nem állhatom, hogy reggeltől estig csak játszol. Valamit tanulj.” Szívesen tanult[a az eszperantót]. A fiam második házasságából született [1977 körül] a leánygyermek, Iringó és a másik fia, Zsombor. Ők is kint élnek Németországban. A fiam 1989. december tizenkilencedikén kiment Németországba, a felesége, Emese pár hónappal később. Nem sokáig laktak ott, visszajöttek Marosvásárhelyre, utána a fiam futballbíráskodott, főleg C csapatoknál, falvakon. A második feleségétől is elvált.

Juditkám 1945-ben született. Juditka is nagyon szerette a nyelveket, én azt gondoltam, hogy inkább nyelvszakra megy. De aztán nagyon megszerette a matematikát, és akkor már csak mérnök... És nem is tudhatott volna csak olyan pályára, olyan egyetemre menni, amelyik közel van. Nem volt anyagi [lehetőség] – igaz, volt ösztöndíja is. És azért olyat kellett válasszon, ami Brassóban volt, a faipari mérnököt végezte. 1968-ban végzett, és akkor azt mondtam neki: „Hogyha van hely Marosvásárhelyen – mert kitették a táblát, hogy hol vannak a helyek –, én azt tanácsolom, hogy válaszd Marosvásárhelyt, hogy legyél egy helyen Alpárral, a testvéreddel. Mert nézd meg, apád negyven évvel idősebb, én szívbeteg – hát én örökké temetkeztem, azt hittem, hogy már rövid idő van hátra, hát örökké dagadt, vízzel teli láb, kar, sokszor kitelt az arcom vízzel –, az én életem bizonytalan, és ne maradj egyedül.” Úgy is volt. Volt három hely Marosvásárhelyen, és az egyiket ő kapta, a bútorgyárban. A gyárban három évig kellett gyakorlatot csinálni, az muszáj volt. De a három évet megcsinálta úgy, hogy a marosvásárhelyi faipari szakközépiskolában az esti tanfolyamra kerestek tanárt. És felkeresték Juditkát is a gyárban, hogy nem vállalja-e el az estiseket – akik járnak az esti előadásokra. Hát hogyne, olyan kicsi fizetése volt akkor, ezerkétszáz vagy ezerháromszáz lej fizetése volt [a bútorgyárban], elvállalta. És nagyon megszerették Juditkát ott az iskolában, és megkérdezték, hogy nem jönne-e át tanárnak, mikor a három év eltelt. Jaj, nagyon szívesen, boldogan. Örvendett. Neki nagyobb kedve volt [a tanárkodáshoz], nyilván. Nem kellett olyan korán felkeljen, nem tudom, hogy hat órakor jártak-e vagy hétkor, és a gyárban bent kellett lenni háromig vagy kettőig. És három év múlva elvállalta a rendes [tanári] állást. Közben beiratkozott a pedagógiára, mert ő mérnök volt, de kellett a tanári [diploma] is azért ahhoz, hogy taníthasson. Beiratkozott, és járt vizsgákra. Mindig megvolt, hogy mikor kellett bemenni, Bukarestben volt többször, Brassóban is talán, hogy tette a vizsgákat. Úgyhogy a végzettsége mérnök-tanár. Két diplomája volt. A Juditka férjét Dézsi Józsefnek hívják. Két fiuk született.

A nagyobbik unokámat Dézsi József Ivánnak hívják. Ezért az Ivánért úgy haragszik, hogy hal meg. Ő 1972-ben született. Meg van nősülve Józsika, ők [Sepszi]Szentgyörgyön laknak. Az unokám nekem mindent bevezetett [a lakásba]: vízóra, gázóra, fűtés. Azonkívül én felírom minden pénteken, hogy mi szükségem van egy hétre. Ő megveszi nekem, és abból főzök. És még mindig kedveskedik valamivel. Vagy csokival vagy halvával, vagy... Az unokám felesége a szüleivel az első emeleten laktak, és én a másodikon [így ismerkedtek meg]. Józsika Bukarestbe járt az amerikai egyetemre, közgazdaságra, éspedig a szálloda-turisztika-étterem szakra. Most már biztosan vannak nyolc éves házások.

Van egy kicsi fia, három és fél éves [volt 2005 szeptemberében], ő is József. Az élettársa Milánt akart, mert olvasta Füst Milánt, és úgy megtetszett a menyemnek, hogy azt mondta, a fia Milán lesz. De Józsika nem akarta, hogy első név legyen, és ő bediktálta a Józsefet, már a harmadik József a kicsi fiú. De a második neve Milán. Haragudott [a menyem], mondom, nincs miért haragudjál, mert a gyermeket úgy fogják hívni, ahogy szólítjátok.

[A kisebbik unoka] Szabolcs harminc éves [1975-ben született]. Ő most végezte a faipari mérnököt Brassóban, előtte egy technikumot végzett el. Marosvásárhelyen állásba is került egy bútörüzembe.

Születésnapra adta a sors nekem, hogy elvette a gyermekemet. Én május tizenhatodikán születtem, és május tizenhetedikén meghalt Juditka, 1999-ben. Kilencvenévesen ezt kaptam a sorstól. 1999-ben május tizenhatodika vasárnapra esett. Ő minden vasárnap tizenkét órakor engem

felhívott telefonon, és beszélgettünk. Ezen a tizenhatodikán nem szólt a telefon. De megtiltotta a leányom, hogy szóljanak nekem, hogy ő beteg. Én nem tudtam semmit, én vártam a telefont itt egyedül, megdöbbenve. Biztosan van valami. De nem gondoltam azt, hogy haldoklik. És jött temetés után a vejem, Józsika, az unokám és Alpár, a fiam. És kinyitom az ajtót, és azt hittem, megviccelnek. Kerestem, hogy hol van Juditka.

Én nagyon szerettem a nyelveket. Hét nyelvvel foglakoztam az anyanyelvemmel együtt: magyar, román, latin, német, francia, aztán jártam angol tanfolyamra és eszperantóra, de magánúton én többet tanultam, mint a tanfolyamon. Egy tanítványomnak az édesapja jött, és azt mondja: „Tessék mondani, hány nyelvet tetszik tudni?” Mondom: „Megmondom, hogy hánnal foglalkoztam. Az anyanyelvemmel együtt foglalkoztam hét nyelvvel. Iskolában, tanfolyamon. Hányat tudok? Egyet se.” Egyet se tudok. Most tényleg elmondhatom, hogy keresem a szavakat. Azért is beszélek lassan. De nem csoda, tizenhét éve meghalt a férjem, és én azóta egyedül élek. Hát nincs kivel beszéljek, csak saját magammal beszélhetek. És sokszor olyan egyszerű, hétköznapi szavak nem jutnak eszembe. De aztán órák múlva vagy másnap, anélkül, hogy rágondolnék, már elfelejtettem, hogy a tegnap nem jutott eszembe, valamit csinálok, és egyszer csak: Elvis Presley – ez se jutott egy nap eszembe. Csodálatos az ész, nagyon-nagyon csodálatos.

Németül én csak az iskolában tanultam. De a német nyelv nagyon hasonlít a jiddis nyelvhez. Kitekert, de hasonlít. És az volt az érdekes, hogy nagymamám a testvéreivel – négyen voltak [Sepsi]Szentgyörgyön –, hogy én az öcsémmel ne értsük, jiddisül beszéltek. Nekik, azt hiszem, hogy az anyanyelvük is jiddis lehetett, mert mindig odafordították [a szót]. De olyan érdekes, milyen is a nyelv? Hogyha benne élsz, hogyha hallod minden nap, anélkül, hogy tanítanának, valahogy automatikusan megérted. Anélkül, hogy tanítottak volna minket, mi nem beszélünk a jiddist, de mindent értettünk, amit ők beszéltek. Naponta hallottuk vagy az egyiktől, vagy a másiktól, és mi mindent értettünk. Én a német nyelvet az iskolában tanultam, de ha már értettem a jiddist, könnyen tanultam a németet.

[Nyugdíjas koromban] Jártam az eszperantóra, jártam két tanfolyamot angolon. De jártam szabásztanfolyamra is. Nem nagyon tanultunk szabni, hanem papíron rajzoltunk. Egy férfi tanár volt, az a méreteket felvette, és ő a táblára, mi pedig ceruzával füzetbe rajzoltuk [a szabásmintát], egy kocka egy centi, a szerint. Megvan most is a füzetem.